

Symposium ‘Eerlijk duurt het Langst’

georganiseerd door de Konferentie Nederlandse Religieuzen,
Landelijk bureau DISK en Justitia et Pax
op donderdag 29 november 2012 in de Bergkerk te Amersfoort

Inhoudsopgave

	Pag:
Inhoudsopgave	2
Programma ‘Eerlijk duurt het langst’	3
Deel A Opening	4
Woord van welkom	4
<i>Dennis Hendrickx o.praem., lid Dagelijks Bestuur Konferentie Nederlandse Religieuzen</i>	
Deel B Opening	6
Een verhaal vanaf de werkvloer	6
<i>Annemarieke Koot, theoloog en thuishulp</i>	
Deel I: Hoe kon de crisis zo gebeuren?	9
Deel 1A: Wat is de oorzaak van de financiële crisis?	9
<i>Ad Broere, econoom, ex-bankier, schrijver</i>	
Discussie	12
Deel IB: Op weg naar een waarden economie	15
Deel IB: Op weg naar een waarden economie	15
<i>Arjo Klamer, hoogleraar Economie van Kunst en Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam</i>	
Discussie	19
Deel II: Het sociale denken van de kerk	24
Deel IIA: Mondiale crisis en de sociale leer van de Kerk	24
<i>Jan van der Wal, theoloog, onderzoeker, geestelijk verzorger</i>	
Discussie	30
Deel IIB: Een rechtvaardige economie doet de mens meer mens zijn	32
Licht op rechtvaardigheid vanuit het katholiek sociaal denken	
<i>Thijs Caspers, beleidsmedewerker van het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties</i>	
Discussie	35
Deel III: Wat moeten we doen?	39
<i>Gerard Moorman, medewerker van de Konferentie Nederlandse Religieuzen</i>	
Deel IIIA: Geloven en doen horen bij elkaar	39
<i>Mgr. Hans van den Hende, bisschop van het bisdom Rotterdam en secundus bisschop-referent voor Kerk en Samenleving</i>	
Deel IIIB: Hoe komen maatschappelijke veranderingen tot stand?	40
<i>Agnes Jongerius, voormalig voorzitter FNV en onderzoeker kenniscentrum IOS Universiteit Utrecht</i>	
Deel IIIC: Rondetafel Debat	41
Colofon	44

Programma ‘Eerlijk duurt het langst’

13:00u Inloop met koffie en thee

13:30u Welkom en opening door bestuurslid KNR

Spreker: Dennis Hendrickx o.praem., lid dagelijks bestuur Konferentie Nederlandse Religieuzen

13:35u Een verhaal vanaf de werkvloer

Spreker: Anne-Marieke Koot (theologe, thuishulp en actief in de strijd tegen de afbraak van de thuiszorg)

Interviewer: Victor Scheffers (directeur Justitia et Pax)

13:45u Eerste debatronde:

Thema: Een analyse van de huidige economische crisis: wat zijn de fundamentele oorzaken en waar liggen de mogelijke oplossingen?

Sprekers: Ad Broere (econoom, ex-bankier, schrijver), Arjo Klamer (econoom, hoogleraar Economie van Kunst en Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam)

Gespreksleiding: Victor Scheffers

14:45u Pauze

15:00u Tweede debatronde

Thema: Enkele RK perspectieven: Een rechtvaardige economie: welke handreikingen biedt de katholieke sociale leer?

Sprekers: Thijs Caspers (medewerker Verband van Katholiek Maatschappelijke Organisaties), Jan van der Wal (theoloog, onderzoeker, geestelijk verzorger)

Gespreksleiding: Victor Scheffers

16:00u Pauze

16:15u Derde debatronde: rondetafel debat

Thema: Actie: Wat is het meest urgent om te doen voor politiek, maatschappelijke organisaties en individuen? Hoe komen economische hervormingen tot stand die werkelijk ten bate van mens en wereld zijn?

Sprekers: Mgr. Hans van den Hende (Secundus Bisschopreferent Kerk en Samenleving, Bisschop van het bisdom Rotterdam), Agnes Jongerius (voormalig voorzitter FNV, onderzoeker kenniscentrum IOS Universiteit Utrecht), Ad Broere, Thijs Caspers, Jan van der Wal

Gespreksleiding: Victor Scheffers

17:15u Samenvatting en afsluiting

Spreker: Dennis Hendrickx o.praem., bestuurslid KNR

17:20 – 18:30u Borrel met hapjes

Symposium ‘Eerlijk duurt het langst’ Donderdag 29 november 2012 in de Bergkerk in Amersfoort

Deel A Opening

Woord van welkom

Dennis Hendrickx o.praem., lid Dagelijks Bestuur Konferentie Nederlandse Religieuzen

Als lid van het Dagelijks Bestuur van de Konferentie Nederlandse Religieuzen, samen met Landelijk Bureau DISK en Justitia et Pax - initiatiefnemers van deze middag rond het thema ‘Eerlijk duurt het langst’ - mag ik u welkom heten.

De Konferentie van Nederlandse Religieuzen rekent het als koepelorganisatie van de verschillende religieuze instituten tot haar taak de onderlinge samenwerking van de aangesloten religieuze instituten te coördineren. De uitgangspunten zijn gestoeld op een drietal pijlers welke kunnen worden samengevat onder de noemers: bezieling, binding en beheer.

Indachtig de constitutie van *Gaudium et Spes* geldt - zeker wat die bezieling betreft - daarbij voortdurend de brandende vraag: “om de tekenen van de tijd te doorzoeken en in het licht van het evangelie te interpreteren”. Oog hebben voor de tekenen van de tijd wil heden ten dage in ieder geval zeggen dat niet voorbij gegaan kan worden aan de financieel economische problemen waarmee onze samenleving zo nadrukkelijk wordt geconfronteerd.

Al sinds 2007 beheerst de financiële crisis de politieke arena en de financiële markt en het is opvallend dat al de hectiek rond deze crisis in ieder geval blootlegt en bloot heeft gelegd dat er een wederzijdse afhankelijkheid bestaat van financiële markten en politiek. Als financiële markten politici ‘tot de orde roepen’, vergroten ze daarmee de chaos. Hetzelfde gaat op in omgekeerde richting: als politici de financiële markten tot de orde roepen, vergroten ze daarmee ook de chaos. Een verstrengeling met een wurgende werking. Wat vooral opvalt is het verschuiven van verantwoordelijkheid door de een naar de ander. De financiële wereld begrijpt niet waarom de politici nu nog steeds geen oplossing hebben, en politici verlangen van financiële instellingen dat ze de crisis mee helpen oplossen die ze hebben veroorzaakt. De politici moeten het vertrouwen in de financiële markten herstellen, terwijl de problemen in de overheidsfinanciën juist door de financiële instellingen zijn veroorzaakt.

Ruim een jaar geleden publiceerde de Pauselijke Raad voor Gerechtigheid en Vrede een brief rond de financieel economische crisis. In deze brief wordt geprobeerd een richting voor de toekomst aan te geven vanuit de katholieke sociale leer. Deze brief was voor de organisatoren van deze dag een belangrijke aanleiding tot dit symposium. Het is een goede en uitermate wenselijke zaak dat vanuit katholieke maatschappelijke organisaties - en overigens zeker niet alleen vanuit die hoek - voortdurend en indringend geprobeerd wordt wezenlijke bijdragen te leveren aan het noodzakelijke debat rond de inrichting van onze samenleving, waar economische aspecten zo’n essentiële rol spelen. Hoe ordenen we ons samenleven? Op zowel nationaal als ook internationaal vlak valt daar nog heel wat aan te doen.

Het gezaghebbende blad *Newsweek* gaf nog niet zo lang geleden hiertoe een duidelijk inzicht. Onder de titel ‘Wall street versus de heilige geest’ werd opgemerkt: “Ik heb drie werkgevers die me geen van allen een ziektekostenverzekering bieden. Wij krijgen medische zorg voor de

armste gezinnen en voedselhulp voor gezinnen met kinderen onder de vijf jaar. Wij zijn nog één betaalcheque verwijderd van een ramp”. En het Amerikaanse blad geeft dan verder onthutsende cijfers: 25 miljoen werklozen, 46 miljoen Amerikanen die enigerlei vorm van voedselhulp krijgen, 50 miljoen zonder ziektekostenverzekering. Bijna tweederde van de Amerikanen die met schulden worstelen. Tegelijkertijd blijken de topinkomens sinds de jaren 80 met bijna 300% te zijn gestegen.

De initiatiefnemers voor deze bijeenkomst hebben aan dit symposium de uitdagende titel meegegeven van ‘Eerlijk duurt het langst’. In drie ronden willen we in de komende uren naar elkaar luisteren en met elkaar in gesprek gaan. We willen proberen te zien welke problemen zich voordoen en welke er opdoemen. We willen met elkaar bekijken hoe deze problemen vanuit ons christelijk katholiek denken beoordeeld zouden kunnen worden. En tot slot geldt natuurlijk de uitdagende opdracht om handreikingen te bieden om een rechtvaardige economie een stapje dichterbij te brengen.

Ik wens u allen een goede middag toe en ik geef graag de leiding over aan dagvoorzitter Victor Scheffers.

Deel B Opening

Een verhaal vanaf de werkvloer

Inleiding

Victor Scheffers, directeur Justitia et Pax

Goede middag dames en heren. Ik ben Victor Scheffers, directeur van Justitia et Pax. Aan mij is gevraagd of ik deze middag in goede banen wil leiden. Zoals u in het programma hebt gezien hebben we drie debatrondes en proberen we naar het eind van de middag met een aantal ideeën en concrete aanbevelingen te komen die voor ons als organisaties belangrijk zijn voor onze agenda voor de komende periode. Zoals Denis Hendrickx al heeft gezegd in zijn welkomstwoord: de directe aanleiding is het recente document van de Pauselijke Raad Justitia et Pax, maar er zit natuurlijk veel meer achter. Vanuit onze katholieke achtergrond, vanuit het katholieke sociale denken zijn wij van mening dat we handreikingen kunnen bieden, antwoorden kunnen formuleren op vragen die er bij ons leven. Wat is er allemaal mis gegaan? Hoe kan het anders? Hoe ziet die rechtvaardige economie eruit? En wat kunnen we zelf doen? We dachten dat het goed was om te beginnen met concrete ervaringen van iemand die in de thuiszorg wordt geconfronteerd met de problemen op het microniveau. Op het macroniveau internationaal heb je de financiële en economische crisis, op het mesoniveau in eigen land leidt dat tot allerlei bezuinigingen, tot financieel ingrijpen en hoe treft dat op microniveau de mensen? Hoe komt dat bij mensen terecht? Annemarieke Koot, mag ik je uitnodigen hier naar toe te komen en in de tussentijd introduceer ik je even. Je hebt in 1994 de Marga Klompé-prijs gekregen voor een boekje: *Ze kijken niet naar de ondermensen. Solidaire presentie op de werkvloer, portret van een methode van bedrijfspastoraat* (DISK Studiereeks 19). Je bent theoloog. Je was in de jaren negentig als arbeidspastor in Utrecht en werkte in deeltijd als schoonmaakster in een verpleeghuis. Om te proeven hoe het op de werkvloer is, zei je. Nu werk je als huishoudelijke hulp in de thuiszorg. De vraag aan jou is: Wat merk je van de economische crisis op dat microniveau?

Wat gebeurt er op de werkvloer?

Annemarieke Koot, theoloog en thuishulp

Ik werk als huishoudelijke hulp in de thuiszorg bij een grote organisatie voor de thuiszorg met 15.000 medewerkers. Ik doe dat werk al ruim tien jaar met erg veel plezier en ik heb ook in die afgelopen tien jaar gemerkt hoe belangrijk die huishoudelijke zorg is. Wij ervaren dagelijks dat je veel meer doet dan alleen maar schoonmaken. Je zorgt gewoon dat het leven van mensen menswaardig wordt en blijft. Je zorgt ervoor, dat mensen die ouder worden, ziek zijn, mensen die met psychische dingen worstelen, mensen die wat sociaal zwakker zijn, op een menswaardige manier kunnen blijven leven en wat ondersteuning krijgen. Dat is eigenlijk het werk wat wij doen met een heleboel collega's.

Nu zijn er, als het gaat binnen dit thema van vanmiddag, twee belangrijke ontwikkelingen te noemen. De eerste is al ruim zes jaar geleden begonnen. Toen is de marktwerking geïntroduceerd in de thuiszorg. De thuiszorg is in stappen

van de AWBZ (Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten) naar de gemeentes en de WMO (Wet Maatschappelijke Ondersteuning) gegaan en toen is er het verschijnsel van de aanbesteding gekomen. 'Aanbesteding' betekent dat zorgorganisaties inschrijven op het werk dat de gemeente in aanbod heeft en degene die dan de gunstigste verhouding tussen kwaliteit en prijs biedt, krijgt het werk toegewezen. In de praktijk betekent het dat de prijs per uur gewoon voortdurend zakt. Misschien heeft u toevallig vanmorgen gehoord dat er in Rotterdam 600 medewerkers ontslagen worden? Met bosjes, met honderden tegelijk, worden er medewerkers ontslagen omdat thuiszorgorganisaties intekenen op een prijs, waarvoor ze het werk eigenlijk niet kunnen doen. Ook onze organisatie heeft in Rotterdam in 2012 ingetekend voor een prijs die drie maal minder is dan ze in 2011 kregen. Met het gevolg dat al die medewerkers in Rotterdam nu bij de verandering van de contracten boventallig zijn geraakt. Velen zaten op schaal 20 of 25 (vanwege hun opleiding en diploma's) en konden later weer op diezelfde plek aan het werk, maar dan tegen salariering op schaal 10. Dan lever je ongeveer 20 tot 30 % van je salaris in en als je dat niet doet word je ontslagen. In mijn eigen situatie hangt eenzelfde ontwikkeling boven het hoofd. Ik werk momenteel in Utrecht. De gemeente Utrecht heeft het werk niet in prijs verlaagd, maar indiceert niet meer de laatste jaren. Terwijl door de Cao (de loonstijgingen) de prijzen wel omhoog gaan. Dat betekent weer dat wij als werkers te duur zijn. Dan worden we boventallig verklaard en dat is het begin van de weg naar ontslag. Als je dat niet wil, kunnen je hetzelfde werk gaan doen, maar dan voor 20 % minder geld. Dat is de ene ontwikkeling die je overal in het land ziet gebeuren en dan gaat het vaak in zo'n bosjes van honderd, twee honderd mensen die tegelijk boventallig worden verklaard.

De andere ontwikkeling, die er nu bovenop is gekomen, is dat het nieuwe kabinet Rutte II volgens het Regeerakkoord maar liefst 75 % wil bezuinigen op de huishoudelijke zorg. Gisteren was ik op een informatiebijeenkomst van ons werk, omdat ze nu aan het kijken zijn hoe ze zoveel mogelijk mensen kunnen laten doorstromen, omdat ze straks drie kwart van het personeel kwijt moeten. De regering zegt: "We gaan alleen nog maar huishoudelijke zorg geven aan mensen die het echt niet meer kunnen betalen en die echt heel weinig geld hebben." Het moet gewoon met 75% minder. Daar komen gigantische consequenties uit voort. Ik merk het aan mezelf dat het heel veel onzekerheid geeft en ik zie het ook bij mijn collega's. Het werk is mijn enige inkomsten bron van bestaan en als ik 20 tot 30 % moet inleveren zit ik gewoon onder het wettelijk minimumloon. Daar zie je jezelf ook weer niet van rondkomen. Het werk is dusdanig zwaar dat je het geen 36 uur in de week kan doen. Ze geven alleen maar wat kleine contracten van 28 uur gedeeld door vijf dagen. Als je dan om meer uren zou vragen, kom je in de problemen. Meer uren krijg ik niet want zeggen ze dan: 'Het werk is te zwaar om in meer uren te doen'. Maar je hebt natuurlijk gewoon het minimum uurloon, en zo kom je in feite niet aan een minimum maandloon. Ik zie dus bij veel collega's dat er veel onrust is. Vanochtend sprak ik nog een collega, die zei: "Ik ben op zoek naar een schoonmaakbaantje ernaast, anders red ik het thuis gewoon niet". Wij proberen natuurlijk op allerlei manieren acties te ondernemen, wat zeer moeizaam gaat omdat wij niet goed georganiseerd zijn. Wij hebben geen werkoverleg meer, want dat is allemaal te duur. We zien elkaar bij het werk nooit als collega's, want dat doe je altijd alleen. Dus we komen elkaar bij toeval tegen als we bijvoorbeeld voor iemand boodschappen doen. Maar verder zie je elkaar niet. Het is heel moeilijk om ons goed te organiseren. En vervolgens is onduidelijk bij wie je moet zijn. Ik sluit dan aan bij wat ik eerder zei, dat we een soort speelbal zijn geworden tussen de gemeente en de zorgorganisaties. Het probleem is als volgt. Als wij tegen onze zorgorganisatie zeggen: 'Waarom betalen jullie niet een fatsoenlijk loon?'. Dan zeggen zij: 'Voor het antwoord moet je bij de gemeente zijn, want die betalen niet meer voor de hulp'. Dan komen wij bij de gemeente aan, wat we ook regelmatig

doen, die dan zegt: ‘Ja, maar jullie zorgorganisatie zegt het voor die prijs te kunnen doen’. Dus wij worden van de een naar de ander gestuurd. Vervolgens voel je je gewoon machteloos.

Naast dat gevoel komt de volgende zorg en ik merk dat bij mezelf en zie het bij mijn collega's. Degenen die uiteindelijk van dit alles de dupe zijn, dat zijn de mensen bij wie we werken. Dus je ziet dat er altijd collega's zijn die toch gaan tekenen om voor veel minder salaris te gaan werken, omdat ze zo te doen hebben met de mensen bij wie ze werken. Want veel vrouwen, collega's van mij, doen dit werk echt al jaren, tien, twintig, soms wel dertig jaar. Zij doen dat werk met hart en ziel en hebben het ook op alle manieren in hun vingers. Dan zie je op de werkvloer, ook in onze organisatie, dat het tegenwoordig wordt gezien als een bijbaantje voor studenten om wat bij te verdienen. Ik heb niks tegen studenten, ik ben zelf ook student geweest, maar die werken op een voorbijgaande manier. Ze missen soms net de levenservaring, de feeling om, op een uitzondering na, op een goeie manier iets te kunnen betekenen voor de mensen voor wie het werk bedoeld is. Dus ik zie de kwaliteit van ons werk enorm achteruit hollen. Ik zie van binnenuit dat mensen niet meer de zorg krijgen die ze nodig hebben. Want dit is een van de dingen die wij ook doen: we kijken naar het hele plaatje. Ik noem maar wat. Je kijkt af en toe eens even in de koelkast en als je dan ziet hoe dingen over datum zijn dan trek je aan de bel. Of je ziet als je de was doet dat er af en toe eens wat mis gaat, en dan trek je aan de bel, je bespreekt het met de mensen of je zoekt contact met de wijkverpleegkundige. Dat soort dingen dat is iets wat mensen die het gewoon als een bijbaantje voor een half jaar of een jaar doen, niet zo in de vingers hebben.

Ik vind dat we door deze ontwikkelingen, dus zowel door de marktwerking als door de gigantische bezuiniging die onze regering wil, een stukje menswaardigheid in onze samenleving verliezen. Het beleid is aan de andere kant vanwege de dure verpleegzorg dat mensen steeds langer thuis blijven. Wij als samenleving hebben er dan ook zorg voor te dragen dat mensen op een goede manier thuis kunnen blijven. Ik vind dat daar een schoon en verzorgd huis bij hoort en de thuiszorg is daar een van de basisvoorwaarden voor. Je kunt wel zeggen: ‘Als mensen het kunnen betalen zoeken ze er maar een particulier voor’, maar als jij ziek bent, heb je de energie niet. Daarom is het juist zo goed dat het via zorgorganisaties gaat, maar ik hoef daar hier geen pleidooi voor te houden. Dat is kort wat ik wil zeggen over mijn ervaringen.

Victor Scheffers:

Dank je wel Annemarieke. Zo intens ervaren mensen de marktwerking in hun dagelijks bestaan.

Deel I: Hoe kon de crisis zo gebeuren?

Inleiding

Victor Scheffers:

We beginnen aan de eerste debatronde. We kennen het verhaal allemaal: de kredietcrisis in 2007, die begint in de Verenigde Staten en loopt door in 2008. Dan raken ook de banken en verzekeringsmaatschappijen in Europa en Azië in de problemen. Vervolgens komt het bedrijfsleven in de problemen. Het vertrouwen in de economie daalt. De crisis ontwikkelt zich tot een wereldwijde economische crisis en tot een morele crisis. Hoe kon het zover komen? En wat is er met die banken gebeurd? Ik las laatst een interview met oud SNS Reaal commissaris Sjoerd van Keulen. Hij had in 2002 grote plannen. De kleine SNS bank moest meedoen met de grote jongens. Naar de beurs, leningen verstrekken aan beleggingsfondsen in vastgoed. Het werd de grootste mislukking in de geschiedenis van de bank. Van Keulen stapte op (met gouden handdruk) en mocht het vervolgens bij ING nog een keer proberen, waar hij inmiddels ook is opgestapt (met gouden handdruk). Van Keulen zegt dan sorry tegen de aandeelhouders, maar hij vindt: 'Er is niets onbehoorlijks gebeurd. Wel hadden we wat voorzichtiger moeten zijn'. Zoals we hier bij elkaar zitten, denk ik, vinden we allemaal dat er een eind moet komen aan dit cowboygedrag, aan dit gokgedrag. Maar hoe? Wat werkt? En de belangrijke vraag: Hoe is het zover gekomen?

Die vraag wil ik graag voorleggen aan de volgende spreker Ad Broere. Van huis uit econoom, al meer dan dertig jaar werkzaam in de financiële en in de onderwijssector. In je boek *Geld komt uit het niets. De financiële goocheltruc ontmaskerd* (tweede druk 2013) werk je uit wat essentieel is voor de toekomst van aarde en mens vergeleken met het huidige financiële stelsel. Wat is er bij die financiële sector misgegaan? Wat kunnen we er van leren en wat moet anders?

Deel 1A: Wat is de oorzaak van de financiële crisis?

Ad Broere, econoom, ex-bankier, schrijver

Goede middag, dames en heren. Ik wil mijn korte presentatie beginnen met deze prachtige ets van Rembrandt. Waarschijnlijk heeft u hem wel eens gezien. Dit is Jezus die ontstoken in een heilige woede de geldwisselaars uit de voorhof van de tempel verdrijft. Als u naar dit beeld kijkt dan zie u van allerlei bewegen, zelfs een koe daar en mensen die weg vluchten, maar het beeld concentreert zich hierop. Links in de onderhoek ziet u de geldwisselaar en daar ligt het geld en daar staat Jezus met de zweep. Wat deed die geldwisselaar? Een keer in het jaar moesten de Hebreëen tempelbelasting betalen. En die tempelbelasting was een halve zilveren *shekel*. Die halve zilveren *shekel* was geen gebruikelijk geld dat in de omloop was. Dus dat geld moest speciaal worden aangekocht om die tempelbelasting te kunnen betalen. De geldwisselaars verkochten die zilveren *shekels*

aan de burgers. De prijs van die *shekels* werd opgedreven als er meer mensen naar de tempel kwamen. Het werd steeds duurder en de praktijk van de geldwisselaar was het verdienen van geld met geld. Naar mijn stellige overtuiging is juist dit hetgeen de woede van Jezus opwekte. Want het verdienen van geld met geld is onrechtvaardig, zoals dertien eeuwen later Thomas van Aquino zei: 'Rente vragen voor geleend geld is onrechtvaardig'. Rente vragen voor geleend geld is onrechtvaardig omdat daarmee iets wordt verkocht dat niet bestaat en dit leidt zonder twijfel tot ongelijkheid hetgeen in strijd is met gerechtigheid. Geld is bedoeld om als ruilmiddel te dienen. In de geloofsleer was dit geen rente vragen heel diep ingebed. Ik heb me laten vertellen dat het het vragen van rente nog steeds een doodzonde is, maar misschien klopt dat niet. In ieder geval: Thomas van Aquino was hier heel duidelijk over. Het veroorzaakt ongelijkheid.

De geldwisselaars van toen die door Jezus verjaagd zijn, zitten er nog steeds in onze tijd. Ze hebben een zeer dominante en centrale rol ingenomen in het hele economische gebeuren. Zo zelfs, dat geld dominant is aan economie. Ik laat een nieuw plaatje zien en dat is mevrouw Margrit Kennedy. Zij is hoogleraar en zij heeft in 2004 een onderzoek *Interest and Inflation Free Money* uitgevoerd in Duitsland naar de betaling van rente: wie de rente ontvangt en wie de rente betalen. Zij kwam in dat onderzoek tot de conclusie dat 80 % van de Duitse bevolking netto betaler is van rente en dat slechts 10 % netto ontvanger is. Als je dat tot je laat doordringen dan kun je zien dat het betalen van rente door die 80 % enorm cumuleert, opstapelt, bij die 10 %. Dus die 10 % die ontvangt heel veel van die 80 % die moeten werken voor hun geld. Of zoals Margrit Kennedy het dan noemt: 'Er zijn er die met geld voor zich kunnen laten werken en er zijn er die moeten werken voor hun geld'. Dit leidt tot een constante overdracht van die grote groep van mensen aan die hele kleine groep. En dat leidt weer tot een steeds grotere vermogensongelijkheid, want het bezit stapelt zich op bij een kleine groep. Zo kun je zien dat in 2008 in Duitsland 10 % van de burgers ongeveer 53 % van alles wat er is bezit en ruim 50 % slechts 1 %. En dat er in 2008 per dag een miljard euro wordt overgedragen op de door mij geschetste manier. In Nederland is het nog een graadje erger. In Nederland is het zo, dat de top 10 % van de burgers 61 % bezit van alles wat er te bezitten is en de onderste 60 % bezit slechts 1 %. Dus dat is een enorm scheve vermogensverdeling.

Wat heeft zo'n ongelijke vermogensongelijkheid nu voor consequentie? Hoe groter de vermogensongelijkheid hoe meer mensen er zijn die geen vermogensbuffer hebben om een strop op te vangen. Het Nibud heeft onlangs een rapport naar buiten gebracht waarin staat dat het ontbreken van een reserve bij heel veel mensen hun huishouden gaat opbreken. Dus als de ijskast stuk is of als de auto stuk is kan er geen reparatie worden uitgevoerd, of kan er niet worden vervangen omdat er geen geld meer is. In de verzorgingsstaat, we hebben natuurlijk heel lang die verzorgingsstaat, is er de gedachte dat mensen eigenlijk niet hoefden terug te vallen op een buffer, omdat er voorzieningen voor waren opgebouwd. Maar door de enorm snelle versoering (dat werd net over de thuiszorg verteld) is die verzorgingsstaat ongelooflijk snel aan het verdwijnen. Daardoor worden mensen aangewezen op een buffer die velen al niet meer hebben. Ze moeten - ook volgens het nieuwe beleid - vaker een beroep doen op eigen vermogen en dat eigen vermogen is er niet.

Aan de andere kant is het heel natuurlijk om, als je vermogen hebt, je toegang hebt tot die vermogensmarkten, waar je je geld kunt beleggen en nog meer vermogen kunt maken. En ook het volgende is van belang: vermogende mensen kunnen investeren in de ontwikkeling van technologieën die laaggeschoolde arbeid weer onnodig maken (denk aan de ICT), waardoor een groeiend percentage van de waarde van wat we met zijn allen produceren naar vooral die kleine groep gaat.

Ik stel de vraag of dit ernstig is. Ja, dit is ernstig. Vermogensongelijkheid schept ook een potentiële spanning. Die potentiële spanning kan op een gegeven moment gaan ontladen als mensen merken: Ik moet me zo erg aanpassen dat dit voor mij niet langer meer mogelijk is. Denk weer aan het verhaal van de thuiszorgwerkers, dat we zojuist hoorden. De wetenschap dat er een kleine groep is die héél veel bezit, kan nogal spanning gaan oproepen. De consequenties daarvan zijn, denk ik, niet te overzien.

Ook de inkomensverdeling is in Nederland helemaal niet evenredig. Die is enorm scheef. Ruim 62 % van de Nederlanders heeft een inkomen van lager dan modaal. En 32 % zit er tussen in en slechts 6 % heeft een inkomen van twee en een half keer of méér dan modaal. Slechts 2,8 % heeft een inkomen van méér dan 100.000. Dat betekent dat de overgrote groep enorm zwaar getroffen gaat worden door de ingezette bezuinigingen. De koopkracht gaat teruglopen en veel dingen zullen niet meer mogelijk zijn. Ook de werkloosheid zal toenemen. U wordt er misschien een beetje triest van, als ik zo doorga, maar dat is toch de situatie en die moet gewoon geschetst worden. En het is deze ongelijkheid waar Thomas van Aquino het over had en wij zien waartoe die leidt. Zevenendertig en een half miljoen werklozen in de eurozone. En in juni 2012 52,3 miljoen werklozen in de Europese Unie. Dat is 10,4 % en in de eurozone nog een tikje erger: 11,3 %. Jawel, één van de uitgangspunten van de EU van de economische gemeenschap was dat de werkgelegenheid een centraal focuspunt was. Verder zie je in de EU dat de kwalitatieve werkgelegenheid aan het verdwijnen is. Je ziet steeds meer mensen die niet meer kunnen doen waar ze voor opgeleid zijn. Ook de armoede neemt toe: in Nederland iets langzamer dan bijvoorbeeld in Griekenland en Spanje.

Wat is armoede? Armoede is natuurlijk een heel relatief begrip. Maar je zou kunnen zeggen van: Als je niet meer de middelen hebt om een menswaardig bestaan te kunnen leiden dan heb je armoede. Die armoede in Spanje is groot: 21,8 % van de mensen zit onder de armoedegrens. In Griekenland 27,7 % en in de 27 EU landen zitten 115 miljoen mensen onder de armoedegrens. Dat is 23,4 %. Nederland loopt snel in. Daar zijn op dit moment 1,3 miljoen mensen onder de armoedegrens, maar dat aantal loopt nu hard op.

Het volgende is van een andere Kennedy, hoogleraar John F. Kennedy die over de geldeconomie een paar opmerkingen heeft gemaakt. De economie die we nu hebben wordt bepaald door het geld, wordt gedomineerd door het geld. Die geldeconomie heeft het steeds over groei. Groei: daar gaat het om en hoe die groei wordt gerealiseerd en welke ethiek daar achter zit is niet van belang. Als je weet dat in het Amerikaanse budget ongeveer 500 miljard tot een biljoen dollar wordt geïnd uit gokken, prostitutie en drugs dan weet je al dat geld niet stinkt. Het succes van de economie wordt gemeten aan zaken zoals CO2 uitstoot, transport van hier naar elders, van afval naar Afrika. Denk aan die boot Proba Koala die voor het bedrijf Trafigura zijn gif vervoerd heeft naar Ivoorkust, waar mensen er ziek van zijn geworden. Van ambulances die op snelwegen verkeersslachtoffers weghalen en de toenemende productie van stealth bommenwerpers, het voeren van oorlogen: zaken die allemaal niets te maken hebben met een gezonde en goed functionerende samenleving maar die wel geld in de la brengen.

Waar ik over schrijf en waar mijn zoektocht nu al een aantal jaren naar gaande is, is de vraag: Hoe komen we tot een menselijke economie? Dus een economie waarin de menselijke maat centraal staat. In een menselijke economie wordt het succes gemeten aan zaken zoals gezondheid, welbevinden van onze gezinnen, kwaliteit van onderwijs, gezondheids- en ouderenzorg, - dus anders dan nu gebeurt - waar we genoeg aan beleven, ons empathisch

vermogen, onze geluksbeleving, dus alles wat bijdraagt aan een gezonde, goed functionerende samenleving. Dat is voor mij een menselijke economie. Hoe komen we tot die menselijke economie? Ja, ik denk toch dat het een kwestie is van dat wij vanuit het nemen van een verantwoordelijkheid, een eigen verantwoordelijkheid, moeten gaan bijdragen aan een verandering. Ik denk dat we het niet moeten verwachten van een overheid, want die is machteloos. Ik denk dat we met elkaar initiatieven moeten ontwikkelen en zegt u niet dat er geen initiatieven zijn, want er zijn al diverse initiatieven over de hele wereld, waar nu nog tegen aan wordt gekeken van: ‘Ach, marginaal. Ach, wel leuk, maar het stelt allemaal niet zoveel voor’. Maar die initiatieven gaan in de toekomst ontzettend belangrijk worden, en het is belangrijk dat u zich daarop gaat oriënteren en meehelpt de schouders eronder te zetten.

Dus wat wordt het plan van de nabije toekomst? Meer van hetzelfde waarin het geld dominant is, en als het financiële stelsel weer in elkaar stort, krijgen we een tijd van chaos en dan herstel van de oude orde in een nieuwe munt en een nieuw financieel stelsel die even eenzijdig is als het vorige en vervolgens ook weer gaat breken? Of gaan wij toe naar een het inzicht dat wij moeten bewegen naar een nieuw evenwicht is tussen economie, ecologie en mensen. Waarin diversiteit en pluriformiteit aanwezig zijn. In de natuur is het zo, dat een biotoop sterk is als er voldoende diversiteit is. Zo geldt het ook voor een economie. Mensen zijn verschillend. Als alle kwaliteiten en alle mogelijkheden van mensen tot uitdrukking komen begint een opnieuw gelokaliseerde economie. Dan kunnen we bewegen naar wat op het beeldscherm te lezen is: een succesvolle situatie in een nieuw evenwicht. Het gaat om een paradigma verschuiving van: geld als uitgangspunt om in de elementaire levensbehoeften te voorzien naar het aanbod aan mogelijkheden van mensen dat goede waarde oplevert voor het leven. Geld is het middel om deze tot waarden tot uitdrukking te brengen. Dat was wat ik daarover wilde zeggen. U ziet hier de kapt van mijn eerste boek *Een menselijke economie* (Aspekt, Soesterberg, 2010) en het derde boek *Geld komt uit het niets* is net uitverkocht. Dat verkoopt flink. Dat had ik niet verwacht dus ik heb het niet mee kunnen brengen, maar wel het eerste boek en dat is bij de informatiestand te koop.

Dank u wel.

Discussie

Victor Scheffers:

Dank u wel voor deze inleiding. We hebben afgesproken dat we na afloop van de inleidingen in de eerste en tweede debatronde u even de gelegenheid geven om korte, inhoudelijke, informatieve vragen te stellen. Dus geen lange inleidingen, niet uw eigen speech die u hier nog had willen houden, maar korte vragen met daarna ook weer een kort antwoord van de kant van de inleider.

Johannes de Jong van European Christian Foundation: Is het voor een dergelijke verandering niet ook nodig dat er een mentaliteitsverandering komt van een oud streven naar individuele rechten naar een relationeel cultureel besef? Je moet niet alleen over mensen praten maar ook over gemeenschap, anders heb je geen basis voor de solidariteit.

Ad Broere:

Ik ben het helemaal met u eens. Ik denk dat de crisis van deze tijd, waarin we nu zitten, veel verder gaat dan de financieel-economische crisis. Ik denk dat die crisis zich aandient op heel veel levensgebieden en dus een appèl doet op ons bewustzijn. Wij dienen - inderdaad zoals u zegt van mentaliteit te veranderen - onze hele houding te veranderen en anders te gaan kijken naar bezit, geld en economie. De hoofdvraag rond samenwerking dient niet te zijn wat er voor

mij in kan zitten aan opbrengst maar hoe wij samen inderdaad die nieuwe economie kunnen creëren.

Herman Radstake, Linker Wang. Ik ben al een paar jaar op zoek naar die nieuwe economie. Mijn grote vraag heeft met de motivatie te maken. Nu is het geld of het verlangen naar méér geld die ontzettende drijfkracht om leuke dingen uit te vinden: mobieltjes en allerlei leuke computerprogramma's en al die andere spullen die veel mensen willen hebben. Wat zou in de nieuwe economie nu die drijfveer moeten zijn om wel te willen ondernemen, uit te vinden, de mooie dingen voor ons te maken die wij eigenlijk allemaal best wel willen hebben?

Ad Broere:

Ik denk dat zo'n drijfveer is het maken van gezond voedsel, een gezondheidszorg die efficiënt is en die echt goed is voor mensen. Ik denk dat een drijfveer is om een energie creëren, die – en het is al mogelijk - de aarde niet belast. Ik denk dat het vinden van mogelijkheden om de aarde te ontgiften, de zee te ontgiften allemaal zaken zijn die voor ons heel belangrijk zijn en dus drijfveren. Als we daarin kunnen bijdragen dan denk ik dat we met elkaar weer een aarde creëren, waarop te leven valt voor ons en voor onze kinderen.

Leo Mesman. U bent aan het analyseren en u zegt: 'Verandering moet komen van mensen van onderop'. Je ziet ook in het bedrijfsleven initiatieven om van binnenuit zaken te veranderen onder het motto 'Maatschappelijk verantwoord ondernemen'. In Nederland hebben we het bijvoorbeeld over *people, planet, profit* waar naar mijn idee heel inspirerende voorbeelden worden gegeven - ook voor jonge mensen - hoe van binnenuit de koers van de bedrijven te veranderen. Hoe kijkt u daar tegenaan?

Ad Broere:

Positief. Waar ik het over heb is vooral de dominantie van het geld. Ik denk dat die weg moet. Ik heb het niet zozeer over de reële economie. Die reële economie, daar zijn een heleboel mensen actief die met hele goede ideeën rondlopen en die echt bereid zijn en in staat zijn om met wat ze kunnen een bijdrage te leveren aan die betere samenleving.

Mijn naam is Jacques van Soest. Durft u een schatting te maken hoeveel draagvlak voor deze gedachte al bestaat, in een wereld die vooral aan massaproductie verdient? Hoe de omslag te bereiken?

Ad Broere:

Inderdaad, die omslag is heel moeilijk te maken. Ik weet alleen dat er overal op de wereld positieve plannen bestaan om de geldeconomie anders aan te pakken. Overal heb je initiatieven, maar ze zijn verschillend. En ze zijn op dit moment nog vaak in het pioniersstadium. Het gaat echt wat worden als het breed draagvlak gaat krijgen. Hoever we er op dit moment zijn? Startend. Ik denk wel dat er steeds meer mensen zijn die de noodzaak inzien van de noodzakelijke verandering. Het Symposium van vandaag getuigt daarvan.

Naam niet te verstaan: Hetgeen we presteren in de maatschappij wordt gemeten in financiële eenheden en dat wordt het Bruto nationaal product. Ik begrijp dat er een museum is waar ze

onder andere hetgeen we presteren meten als het bruto nationaal geluk. Is er over dat spoor wat meer over te vertellen?

Ad Broere:

Ik denk dat dit idee zich meer op het filosofische vlak beweegt, en dat het nog weinig bekend is. Zeker in deze crisistijden zijn er weinig initiatieven hoe je invulling moet geven aan het meten van het bruto nationaal geluk. Het bevindt zich volgens mij nog in de ideeënfase.

Wim Felix: U suggereert dat het geld alleen als ruilmiddel gebruikt zou kunnen worden.

Ad Broere: Zou moeten worden.

Wim Felix: Zou moeten worden. Ziet u dan een mogelijkheid dat geld geen meer functie heeft om rente te vragen of om als geld aan te groeien?

Ad Broere:

Ja, en dat klinkt misschien heel radicaal, maar geld met geld verdienen is voor mij dé fundamentele oorzaak van allerlei ellende. Daarin moeten we dan ook de verandering zoeken.

Vraag: Het is niet zozeer een vraag als wel een reactie op wat u net zei over het zoeken naar een andere maat voor methodieken die werken zoals nu het bruto nationaal product doet. Voor een duurzame economie bestaat al een paar jaar een lokale duurzaamheidsmeter, die met een aantal Belgische en Nederlandse economen ontwikkeld is. Het is wel ingewikkeld maar er worden wel stapjes in gemaakt.

Ad Broere:

Het is in de ideeënfase en er worden wel stappen gemaakt, maar het is geen wetenschappelijk alom aanvaard methode. Dus verkeert het nog in het conceptuele stadium.

Victor Scheffers:

We sluiten nu deze ronde af. Bedankt voor uw inleiding en de debatronde.

Applaus

Deel IB: Op weg naar een waarden economie

Inleiding

Victor Scheffers:

De tweede spreker is Arjo Klamer. U bent hoogleraar in de economie en de kunst aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. U wordt wel eens beschreven als *a Left Wing professor with a honourous nickname, Europe's mister Doomsday*. U heeft ook een minder positief toekomstscenario. U bent van mening dat de tijd voorbij is dat beleidsmakers de economie kunnen sturen in de gewenste richting die economen aan hun leveren. Als dat zo is: in welke richting gaan wij volgens u bewegen? In een van uw publicaties heeft u het over het normatief samenleven. Wat bedoelt u daarmee? En hoe doe je dat?

Deel IB: Op weg naar een waarden economie

Arjo Klamer is hoogleraar Economie van Kunst en Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Dank u wel. Ik spreek liever hier in het midden tot u dan vanaf de kathedr. Dan ben ik wat dichterbij u en wat beweeglijker en ik heb geen powerpoint. Het gaat mij om het woord. Fijn dat ik hier kan zijn. ik waarschuw u van te voren dat het niet gaat lukken om bij het laatste debat van vandaag aanwezig te zijn. Dus ik ga kijken wat ik in dit half uur kan bijdragen. Er zijn een paar punten, die ik met u wil delen.

Ik kom volgens mij tot dezelfde conclusie als Ad Broere, namelijk dat het anders moet, alleen ik heb een andere manier. Eerst zou ik u willen voorstellen om kritisch te kijken naar de financiële crisis en hoe die vandaag de dag te pas en te onpas wordt ingezet. Ik denk dat we achterdochtig dienen te zijn. De crisis is ons deze keer aangepaard door rechts. Ik kan die stelling ook traceren. Het komt eigenlijk uit de koker van het Witte Huis van George Bush dat vooral

bevolkt was door mensen met een sterke Wall Street achtergrond. Zij zagen op een gegeven moment - en dat komt in de analyse van Ad Broere ook naar voren - dat die hele geldberg, dat systeem van geld aan elkaar uitlenen, aan het inzakken ging. De schrik sloeg hen om het hart. Op dat moment was het hele idee van een crisis enorm geschikt om politici maar ook het volk zover te krijgen dat ze echt een 180 graden draai in het beleid wilden toestaan, om te doen wat tot dat moment vloeken in de kerk was, namelijk massale overheidssteun geven aan private instellingen. In Amerika is er een sterke scheiding tussen markt en overheid. Het is daar normaal dat een bedrijf failliet gaat als het niet meer zelfstandig overeind kan blijven. Het is ongekend hoe in een periode van een paar weken de overheid erachter kwam dat ze massaal belastinggeld moest inzetten om de private verliezen te dekken. Wat we altijd zeggen: in plaats van privatiseren van diensten een socialiseren van de bedrijven. Dat was ineens het adagio en iedereen heeft dat geslikt omdat er crisis was. Als je er zo naar kijkt is de interventie eigenlijk geweldig succesvol geweest, want ook u praat voortdurend over de crisis. Terwijl als we het een beetje nuchter bekijken we geen crisis zien. Het gaat een beetje slechter. We hebben een beetje meer werkloosheid, een klein beetje inzakken van de groei, maar het gaat helemaal niet zo slecht. Althans zeker niet in Nederland - vraag maar aan de mensen zelf - maar toch praten we over crisis dit en crisis dat. Onder het mom van de crisis

gebeuren er dingen waar u ook ineens van overtuigd bent dat het zo moet en niet anders: dat er overall bezuinigd moet worden met een enorme armoedeval als het gevolg. We zeggen plotseling: ‘we hebben geen geld meer. We zijn armoedig’, terwijl we nog nooit zo rijk geweest zijn als nu. Het is ietsje afgenomen, maar we zijn nog nooit zo rijk geweest als nu. Waarom zouden we ons ineens geen thuiszorg meer kunnen veroorloven? Je hebt het dan over de rol van de ideologie. We besluiten dat de geldinstanties heilig zijn, noem maar op: de private bestedingen die zijn heilig, de banken, de verzekeringen, en we hebben besloten dat we steeds minder over hebben voor dingen die u en ik denken heel belangrijk zijn zoals goede thuiszorg, goed onderwijs, goede sociale zekerheid. Dat is de eigenlijke keuze. Maar die wordt weggemoffeld door de ideologie. Onder het mom van crisis hebben we allerlei dingen ineens niet meer nodig. Je merkt het in ons verkiezingsstrijd eigenlijk onmogelijk was om over armoedebestrijding te spreken. Dus dat is één. Wees wantrouwig ten aanzien van de crisis zoals die u aangepraat wordt. En waar iedereen bijna in meegaat.

Er is natuurlijk wel een crisis aan de hand, maar dat is een andere dan die ons aangepraat wordt. Er is wel iets aan het broeien, want er klopt iets niet in het systeem zoals wij dat met elkaar vandaag de dag hebben bedacht. Nu kom ik op mijn tweede punt en het is belangrijk om dit goed door te hebben. In de afgelopen zestig tot zeventig jaar hebben we een manier van denken ontwikkeld waar we op het ogenblik helemaal in vast zitten en vast komen te zitten. Die manier van denken was een reactie op de crisis van de jaren dertig. In de jaren dertig hadden we een echte crisis waar trouwens Griekenland en Spanje en Portugal nu ook in zitten. Die zitten echt in de prut, die hebben te maken met condities die vergelijkbaar zijn met de jaren dertig. In de jaren dertig was er een serieuze crisis gaande. Zoals het bij een crisis betaamt was er totale verwarring over hoe die aan te pakken. Toen is bedacht door mensen als Jan Tinbergen en andere economen hoe wij de crisis de baas kunnen zijn door een sterke overheid gesteund door de wetenschap. Zo kunnen we die economie managen. Daarvoor hebben we wel een sterke overheid nodig. Die gedachte is langzaam maar zeker steeds sterker geworden, dat besef dat we de economie, de samenleving kunnen maken. Tinbergen als ingenieur had een idee van de economie als een soort model, een machine. Hij dacht dat als hij en wij als economen en econometristen die economie gaan inrichten als een machine, dan zijn er allemaal knoppen te bedenken, waaraan de politici kunnen draaien om datgene te realiseren wat belangrijk voor ze is. De uitvinding van het knoppensysteem. Je hoort politici er nog steeds over praten. Dat is het machinemodel, het ingenieursmodel. Het is een model, en laat ik het maar even scherp zeggen: tegelijk ook het regentenmodel. Het is regentesk denken om te denken dat je - en dat was in die tijd alleszins zinnig - de economie kan beheersen en controleren. Dat je daarvoor een sterke overheid nodig hebt met enorme programma's, allerlei reguleringen. En dat is juist wat we in de afgelopen zeventig jaar steeds verder hebben ontwikkeld. Nu lopen we tegen de grenzen van dat model aan. Een model dat trouwens ook in bedrijven is toegepast. Het is thans het gewone management denken in bedrijven en overheden. Management denken is eigenlijk regentesk denken. Het betekent dat je instrumentalistisch denkt. En als je instrumenteel denkt kan je ook gaan rekenen en meten - een aantal vragen ging erover. En je moet wel gaan rekenen en meten, want je kan niet beheersen en controleren als je niet kan meten. Dus we hebben allerlei vormen van metingen ontwikkeld, met name het bruto binnenlands product waar met de vragen al een paar keer naar verwezen is. In de boekhouding van bedrijven vormen de winsten dat meetinstrument en uiteindelijk tot vandaag is dat bepalend geweest voor hoe wij onze wereld lezen. Als een bedrijf meer winst maakt gaat het goed met het bedrijf. Als onze economie beter scoort met het bruto binnenlands product dan doen we het ook goed. En nu we een tijd minder scoren doen we het slecht. Hoezo? Nou, het cijfer zegt ons dat. We hebben een kleine min: het gaat

heel slecht met ons: crisis. Maar het is nog niet zo, want het hangt ervan af of dit crisisgevoel met de feiten klopt. Dat is twee. Ik wil dat we kritisch kijken naar dit regentesk denken. Waar ik vervolgens met u naar toe wil is - en dan sluit ik aan bij het verhaal van Ad Broere - dat het geen verhaal is van dat u en ik dat moeten organiseren. Nee, verandering gaat vanzelf. Die regenteske manier van denken blaast zichzelf op. Het is pijnlijk en het wordt ook kostbaar, maar je ziet het gewoon in het hele euroverhaal, je voelt het gewoon aan je water dat dit niet goed gaat. En dan gaan de dingen toch echt wel schuiven. Dat is pijnlijk maar dat is ook een kans voor een nieuw bewustzijn. Ik denk dat het daarop aanstuurt. Intussen zie je de regenten maar door blijven gaan in het denken dat zij knoppen hebben waaraan ze kunnen draaien: een beetje noodfonds hier en een beetje banken contrôle daar, wat meer rente of wat minder rente. Dat heeft helemaal niet met de werkelijke problematiek te maken. De werkelijke problematiek heeft te maken met dat we al die tijd op kwantiteit hebben gescoord zoals in het verhaal van Ad Broere naar voren kwam en niet op kwaliteit. En dat zien we in allerlei signalen, allerlei bewegingen. Het moet anders. En het kan ook anders.

En wat is dat andere? Een aantal vragen van u speculeerde daarop en speelde daarop in. Het gaat eigenlijk over de omslag van een instrumentele, kwantitatief, sterk op geld gerichte economie - omdat geld niet alleen maar een ruilmiddel is maar ook een rekenmiddel - naar een menswaardige economie, een kwalitatieve economie, gebaseerd meer op wat voor ons belangrijk is. Dat is de beweging die we zien. En dat beluister ik grappig genoeg vooral in het bedrijfsleven. Vooral in het bedrijfsleven is men meer dan in de universiteiten of in de culturele wereld waar ik veel actief ben, bezig met hoe we die kwaliteitsslag kunnen maken. Volgens mij heeft dat instrumentele denken ook met het volgende te maken. We hebben tot nu toe vooral het pact gezien tussen de regenten en de kooplieden, de wisselwerking tussen regenten en kooplieden, maar we hebben eigenlijk – ik ben wel domineeszoon - een eerherstel nodig van de dominee en de priester. Dat eerherstel, de consequentie van deze hele instrumentalistische periode heeft te maken met demarginalisering van waarden instituten als die van de kerk. Laten we wel wezen: de kerk is haar stem kwijtgeraakt, is haar invloed kwijtgeraakt, doet er eigenlijk nauwelijks of niet meer toe in het publieke debat. Tegelijk maken we mee hoe mensen haken naar waarden. Er is een enorme behoefte aan een kwalitatieve menswaardig gerichte economie. Daar gaat een aantal vragen ook over: Waar richten wij ons op? Waar gaat het ons nu om? Dat is het terrein van de dominee, de priester of wat vandaag de dag de coaches, de therapeuten zijn. Dat zijn de mensen die de fundamentele vragen stellen. Waar gaat het om? Wat is belangrijk voor je? Welke kwaliteit streef je na? Ik merk dat mensen daar gevoelig voor zijn. Ik merk in allerlei processen waar ik betrokken bij ben, zowel in de commerciële wereld als in de culturele en industriële wereld, dat men op een gegeven manier die vraag stelt: Waar gaat het om? Zoals de vraag die Klaas van Egmond laatst stelde aan een stel advocaten: Waarom zijn jullie hier op aarde? Wat willen jullie hier bereiken? 'Wij willen winstaandeel.' Nee, wat willen jullie eigenlijk bereiken? Winst kan nooit een doel zijn. 'Het gaat om de winst.' Maar waar is dat goed voor? Je stelt eigenlijk steeds de vraag aan jezelf en aan de ander: Waar is dat goed voor? Ik wil iets met kunst. Waar is dat goed voor? Ik wil iets in de thuiszorg. Waar is dat goed voor? Waar draagt dat aan bij? Dus de vraag die jij en ik ons stellen is: Waar is dat goed voor? En wij als economen proberen daarbij aansluitend te bedenken dat we behoefte hebben aan andere begrippen. Iemand gaf dat net al aan. Ook ik heb behoefte aan andere begrippen. Ik ben nu bezig met het belangrijkste begrip daaruit te omschrijven in een boek over die nieuwe economie. Ik maak even de oefening.

De vraag die ik u wil stellen en u kunt even bij uzelf te rade gaan: Wat is het belangrijkste wat u bezit? Wat is uw belangrijkste bezit? Ik stel die vraag steeds weer. Veel mensen, vooral

ouderen zeggen: Gezondheid. Dan stel ik de vraag: Waar is die gezondheid dan goed voor? We leven niet om gezond te zijn, maar we zijn gezond om iets te bereiken, zou ik zeggen. En als je dan bij de mensen doorvraagt dan komen ze vaak bij zaken als gezin, familie, geluk. Sommige mensen komen niet verder dan dat. Soms durven mensen te zeggen: Mijn geloof. Dat is iets wat je hebt en laten we ook wel wezen: we hebben ook wel een samenleving, die wat waard is. Dat is wel heel verwarrend als je er zo bij stil staat. Want dan kom je ook bij datgene waar andere mensen mee te kampen hebben, want velen vinden dat de samenleving een probleem vormt. Zodra je die vraag stelt besef je dat het belangrijkste niet te maken heeft met die zogenaamde private goederen die we meten met geld, de auto's die je koopt, de computers die je koopt, in ieder geval van die leuke dingetjes die je koopt, de reizen die je maakt. Nee, dat zijn allemaal middelen, waarmee we kunnen realiseren wat echt belangrijk voor ons is. Het zijn ook niet de publieke goederen, ook al zijn die belangrijk, maar het is een ander soort goederen dat we nastreven. Ja, ik noem ze goederen, maar het zijn vooral goederen die je ten deel vallen. Vriendschap, mooi voorbeeld, is iets wat je deelt met je vriend. En dat is dan een bezit. Je bent vrienden rijk of je raakt ze kwijt. Je hebt kinderen, Ook dat is een bezit: je hebt ze of je raakt ze kwijt. Het is je geloof, ook dat is een bezit dat je hebt of kwijt raakt. Het cruciale inzicht dat daaruit volgt is: Die goederen kun je niet kopen, die vallen niet met geld te meten. Dus die breng je niet in kaart als je met geld gaat meten, maar ze zijn wel waardevol. Waardevol is de manier hoe je ze je eigen maakt en niet in de juridische zin maar in de morele zin. Zo ontstaat de cruciale conclusie: Je maakt je deze goederen eigen door bij te dragen. Cruciaal is het besef dat je kunt bijdragen aan iets wat voor jou belangrijk is. Dus bijdragen is cruciaal. Dus mijn edict, mijn motto is: Het is niet een kwestie van een nieuw systeem bedenken, wat we best mogen doen, maar dat is oud instrumenteel denken. Het is niet zo dat we met zijn allen gaan bedenken hoe de nieuwe wereld eruit moet zien. En eigenlijk gaf Ab Broere dat ook al aan. Het is niet een kwestie van even een nieuw blauwboek gaan bedenken. Dat is jaren dertig denken. Nee, we beseffen en hebben respect voor bewegingen, soms ontzag voor bewegingen die eraan komen, maar het begint natuurlijk hier bij jezelf, bij ons, dat je de vraag stelt: Waar gaat het ons om? Dat heeft met bewustzijn te maken. En bewustzijn is iets waar de kerken als de katholieke kerk, de protestantse kerk, of de boeddhisten voor staan, waar dominees en priesters mee bezig zijn. Eigenlijk gaat het over bewustwording, het stellen van de kritische vragen. De vraag is steeds maar weer: Waar gaat het ons om? Waar willen we aan bijdragen? Waarom zijn we hier op aarde? Wat is het goede leven? Wat is een goede samenleving? Want uiteindelijk zijn wij als mensen niet alleen de geldgraaiers, die we geworden zijn in die instrumentele periode. Het gaat hier om een morele crisis, een waarden crisis. Wat raken we van onszelf kwijt in dat systeem. En waarom willen we ons weer vinden, u en ik. En hoe vinden we ons? Door die kritische vraag te stellen. Daarom denk ik, dat we en dat zie ik gewoon gebeuren, dat mensen zich willen bezinnen en dat doen ze op allerlei manieren zeer chaotisch, ongeorganiseerd, waarbij de bestaande kerken toch moeite hebben om daarop in te spelen, merk ik. Dat is wel goed om daar eens over na te denken hoe dat dan misschien anders zou kunnen, want de behoefte is levensgroot voor die richting, die invulling van dat menselijke, een menswaardig leven.

En wat daaruit volgt, daar heeft u ook allemaal suggesties voor. Dat betekent bijvoorbeeld dat je je niet afvraagt: Wat wil ik hebben? Maar: Wat heb ik nodig? Wanneer heb ik genoeg? Dat is ook interessant. Wat heb ik echt nodig, en waarmee heb ik genoeg? Dus dat is matigheid, dat je ook weet dat je teveel kan hebben. Je kan te veel geld hebben. Je kan ook te weinig geld hebben. Dat leidt meteen weer tot volgende associaties. Als het gaat over armoede, ook in de kerk, is de neiging om direct aan geld te denken. Armoede heeft eerder te maken met een maatschappelijke achterstand, met een verhouding tot. Het gaat altijd om een relationele

armoede. De echte armoede is - in de lijn van het waarden denken - als je gebrek aan relaties hebt. Het blijkt uit de verhalen van mensen: als je sterke relaties hebt is het gebrek aan geld niet altijd het probleem. Dat kan wel, maar dat is niet altijd. Maar erger is als je relationele en spirituele armoede kent. Het rekt dit armoede begrip op als je in deze menswaardige economie stapt en van daaruit gaat denken. Dat is waarvoor ik telkens pleit.

We kunnen aantonen dat dit andersom denken gebeurt en dat het goed is door ons te bezinnen. Ik heb als wetenschapper de verantwoordelijkheid om jullie daar begrippen voor aan te dragen en daar ben ik nu mee bezig. Ik weet dus niet in instrumentele zin hoe we die andere wereld kunnen inrichten. Dat hangt er ook niet van af of we allerlei ingenieurs aan het werk te zetten. Nee, het begint bij bewegingen, bij onszelf en daar sluit ik helemaal bij aan, om die in gang gaan te zetten door de vraag hoe we vanuit een kritisch bewustzijn rond de waarden die we echt belangrijk vinden een bijdrage kunnen leveren. Ik denk dat het daar om gaat.

Discussie

Victor Scheffers.

Ik vraag u nu even bij de vaste microfoon te gaan staan dan hebben we de loopmicrofoon voor de vragen uit de zaal.

Johannes de Jong van European Christian Foundation: Alles wat u zegt over relationeel denken, participatie, alles wat daarmee samenhangt. We zijn als organisatie daar de laatste anderhalf jaar enorm mee bezig geweest. We hebben er een publicatie over uitgebracht. Die is bij de stand te koop voor een tientje. Ik zeg dit nu want ik ben straks na de pauze weg en ik hoop dat deze manier van denken, die wij ook in Europa proberen uit te zetten, hier bekend kan worden. Misschien kunt u daaraan meewerken, zodat we daarin samen kunnen werken, want dit is zo nodig.

Arjo Klamer:

Ja. Prima.

Mijn naam is Greetje Witte. Ik wil naar het begin van uw verhaal terug. Wat mij verwonderde is dat u, als het gaat over de economie en wat daarin mis gegaan is, de indruk wekt dat wat er nu gaande is op financieel gebied vooral door overheidsingrijpen is gebeurd, door het sturen van de overheid. Maar die mening is niet juist omdat het financieel systeem door de overheid geheel uit handen gegeven is, of doordat banken en verzekeraars het van de overheid genomen hebben. Het zijn de banken, die geld mogen creëren en daar fors aan kunnen verdienen. Mij lijkt het juist goed als zulke zaken in de handen van de overheid zouden liggen. Banken hebben een enorme lobby om te bereiken dat er een regelgeving is die vooral in het voordeel van de bankiers en de rijken is. Ik vind het wat vreemd om dit zo van u te horen. Ik denk dat we al een stuk verder zouden zijn als het financieel systeem werkelijk in handen van de overheid zou liggen en als de rijken solidair zouden zijn.

Arjo Klamer:

Dat is de aanpak die we uit de jaren dertig hebben meegenomen, dat de overheid de oplossing is met toezicht en regulering en dat soort dingen. Ik denk dat dit net niet de oplossing is, want deze weg zet eigenlijk het huidige systeem voort. Ik heb het in de afgelopen jaren ook meegemaakt hoe dat zo geworden is. Tot de jaren zeventig had je banken die conservatief waren. Ik weet niet of je je dat herinnert: Je had de banken en de bankiers waren conservatieve mensen, in krijtjespakken, in van die stevige gebouwen met enorme stevige muren. Dat moesten conservatisme uitstralen. Waarom? Omdat als wij ons geld naar de bank

brengen, en zij daar goed voor kunnen zorgen. In de jaren zeventig, ik studeerde toen, zag je overal een andere beweging. Wij noemden dat toen de ‘andere jongens’: die gingen zachtjes maar zeker egoïstisch aan het werk, snel, ambitieus, met het grote geld, op weg naar groot, groter, grootst. En dat gaf een enorme spanning, een culturele en morele spanning zou je kunnen zeggen. Die oude bankiers vonden het maar niks. De nieuwe bankiers gingen dat allemaal juist wel doen. Nu: we hebben gezien waar dat toe geleid heeft. Die oude bankiers hebben wel enorm verloren, die hebben verloren samen met de nieuwe. Ik denk echt dat het oude systeem aan zijn einder is. Ik praat ook zo met mensen als Herman Wijffels en Klaas van Egmond die ook denken dat in de verandering van het instrumentele denken de sleutel ligt. In deze context is het volgende wel een grappig verhaal. Toen Wijffels aantrad als voorzitter in het bestuur van de Rabobank, zei een van de andere bestuurders tegen hem zei: ‘Luister Herman: voor bankiers is geld, wat seks is voor de priesters. Je komt er niet aan. Voelt u?’. Dat is omdat je zo dicht tegen het geld aanzit, dat vraagt een enorme zelfbeheersing om er niet aan te komen. Die zelfbeheersing is door de bankiers en verzekeraars totaal losgelaten. Het gaat om het herstellen van die zelfbeheersing. Dat vraagt om een morele omdraai. Maar die morele dimensie is niet wat de overheid gaat reguleren, want de overheid kan alleen maar regels uitvaardigen. Waar het om gaat is dat de bankier beseft dat hij een opdracht uit en voor de gemeenschap heeft, een verantwoordelijke, maatschappelijke taak. Hij heeft ook een voorrecht, hij kan geld creëren. Maar dat vraagt ook een bepaalde verantwoordelijkheid en dat betekent dat hij zich enorm sterk moet kunnen beheersen om niet met zijn handen in die geldberg te graaien. Dat vraagt toch om iets anders dan een of andere regulering zou ik zeggen. Volgens mij gaan de overheden dit culturele en morele probleem niet oplossen. Dat zal toch op een andere manier moeten gebeuren zoals ik dat aan het einde heb betoogd. Dat is het interessante als ik zeg: ‘De crisis wordt ons aangepraat’. Het wordt ons aangepraat dat we een schulden crisis hebben. Die hebben we wel en daar zitten enorme problemen aan. Maar het interessante is dat u en ik en al die andere gewone mensen daar de rekening van mogen betalen. Dat is interessant. En dat de bankiers, die er ongelooflijk van geprofiteerd hebben, ook met ontslagbonus, nu rustig kunnen rentenieren. Dit is een merkwaardige situatie. Ik heb niet begrepen waarom er tijdens de verkiezingen de afgelopen tijd niet veel meer verontwaardiging om was, waarom we het ons allemaal laten aanleunen. Ik denk dat het is omdat u en ik, de meeste mensen ervan overtuigd zijn dat we inderdaad dé crisis te pakken hebben en dat er inderdaad deze rigoureuze maatregelen voor nodig zijn. Maar er is bij de rijke mensen heel wat solidariteit op te halen.

Mijn naam is Björn ?? Ik ben voorzitter van de werkgroep Europa voor perspectief en mijn vraag is: Welke rol zou de politiek wèl kunnen spelen in het omvormen van de economie?

Arjo Klamer:

Ik vind het toch jammer dat je die vraag stelt. Maar waarom stel je die eigenlijk? Omdat je vindt dat daar toch een oplossing ligt?

Björn ??: Ja, er zijn mogelijkheden, natuurlijk als je actief bent om iets bij te dragen. Mijn vraag is: Hoe zou je dat het beste kunnen doen?

Aanvullende vragensteller: Het is eigenlijk ook mijn vraag. Je kunt de morele benadering wel benadrukken en dat die vanuit mensen moet komen en niet vanuit de politiek. Maar het is in feite toch ook een machtsrelatie? De mensen die nu op de set zitten, de mensen die nu geldwisselaar zijn, de mensen die nu aan die knoppen draaien, wat moeten we met die mensen? Die moeten toch ook iets doen? Hoe gaan we om met de concrete machtsposities?

Arjo Klamer:

Mij gaat het om de bewustwording en de verandering die daaruit voort komt.

Trinus Hoekstra: Het slot van uw verhaal van zojuist was dat het probleem eigenlijk ligt bij de bankiers die hun zelfbeheersing verliezen. Eerder gaf u in uw verhaal aan dat het bij die morele bewustzijnsverandering gaat om een gericht ander verlangen. Is dat verlangen dan misschien een gegeven waar je mee kan werken? En zou je ook andere verlangens in kunnen brengen? Die overweging leidt bij mij gelijk weer tot de vraag: Dat is misschien wel mogelijk, als we heel erg gericht mikken op individuele bankiers of individuen en hun gedrag. Zien we daarbij niet de betekenis van instituties - dan bedoel ik niet alleen de overheid - in de *civil society* over het hoofd?

Arjo Klamer:

Je hebt gelijk. ik zit even te denken aan het volgende: Hoe is het op een gegeven ogenblik gekomen dat vanuit de barbaarse situaties van stammen die elkaar naar het leven stonden, en mensen die verwaarloosd werden, toch dat hele idee van barmhartigheid ontstaan is? Hoe is het zover gekomen dat mensen beseften dat je in de beschaafde wereld aandacht voor de ander hebt? Dat besef is niet ontstaan omdat we een regering hadden, en dan praat ik over een paar duizend jaar terug, die zei: 'Jongens - en meisjes -: we gaan het nu even anders organiseren'. Nee, het zijn mensen als u en ik die besloten hebben dat het anders moet. We gingen ons organiseren in kerken en die gingen dan de boodschap verkondigen, mensen vragen: Klopt het wat we aan het doen zijn? Richting geven in gedrag dat aan te bevelen is, dat is wat het er gebeurde. En zo ontstaan bewegingen. Maar we zijn helemaal gefrustreerd geraakt in het idee dat we de politici moeten bewerken en dat zij dan de dingen gaan veranderen. Zo werkt het volgens mij dus niet. Politici gaan reageren als er stevige bewegingen in de samenleving zijn, die aangeven dat het anders moet. Pas dan gaan zij daar op acteren en dan is hun vermogen dat zij daarop gaan reageren. Maar het werkt niet als wij hun alleen maar bestoken of met lobby's willen beïnvloeden. Ik vind dat eerlijk gezegd verkeerd bestede energie. Dan zeg ik liever: Probeer mensen te mobiliseren en probeer dat die mensen ook in hun eigen leven kijken wat zij daaraan kunnen doen en dat zij kijken wat de gezamenlijke macht is en hoever die reikt. Hoeveel mensen weet je te mobiliseren, welke mensen weet je te mobiliseren? Als jij politici weet te mobiliseren, fantastisch. Maar voor velen van ons is dat toch een beetje net als praten met de weergoden: die staan behoorlijk ver van ons af. Het is wel leuk en onderhoudend om daarover te praten: 'De politici moeten dat doen en zij moeten dit doen. En de overheid moet het anders doen met andere programma's'. Ik vind het soms erg gemakzuchtig, want dan moeten zij in Den Haag het doen. En als zij het niet doen hebben zij toch weer de verantwoordelijkheid en is het hun schuld als ze niet niet doen. Ik vind dat te makkelijk omdat we dan de problemen van ons afpraten.

Trinus Hoekstra: Misschien nog even terug naar die institutionele sfeer, die *civil society*. Wat me opviel bij de nabeschouwing van de Rio 20-plus in de zomer is dat de overheden bij die internationale conferentie minder een rol speelden, en met name wel het bedrijfsleven en de ngo's. Als ik even terugdenk aan van wat Leo Mesman zei over die beweging van Maatschappelijk verantwoord ondernemen vanuit het bedrijfsleven zelf, dan is te zien dat er gecodeerd, gescreend en gemeten wordt door bedrijven, door ngo's. Dan is het proces dus al gaande.

Arjo Klamer:

Natuurlijk is dat gaande. Dat is niet alleen in de thuiszorg, dat is gaande in nieuwe leuke clubs, en ik suggereerde om eens te gaan kijken in die clubs, want ze zijn veel kleiner. Die

hebben niet die reorganisaties die anderen vanwege de centen kunnen opleggen. Die zijn echt gericht op dat wat ze willen doen en namelijk wat u ook wil doen. U zit in de thuiszorg in een enorme grote organisatie en ik vraag me af of dat wel zo gezond is om in zo'n organisatie te werken. Die andere organisaties zijn in zekere zin veel menselijker, kleiner, en sluiten veel meer aan op wat we echt willen. Dus ik denk dat u helemaal gelijk heeft is dat juist dat soort initiatieven, juist in een wereld als deze de kans krijgen en ook de ruimte krijgen om te ontstaan en dat dan de nieuwe trend gaat worden. Tegelijk denk ik echt dat we op een breukvlak zitten. We hebben de neiging is en dat is uw vraag ook, om alles bij die overheid neer te leggen. Dat moeten we afleren.

Vraag: We zijn toch een democratie!

Arjo Klamer:

Maar we hebben het nu toch over de bedrijven en de *civil society*. Ik heb vertrouwen in u en mij dat wij - als wij vinden dat er iets niet klopt - de handen in elkaar zullen slaan. Ik ben ook betrokken bij allerlei initiatieven en dat zijn mensen die samen iets gaan opzetten. Soms breekt daar iets van door en wordt het een hele beweging. De vredesbeweging is daar een voorbeeld van.

Vraag: Ik wil u vragen om 'we' te nuanceren.

Arjo Klamer:

'We' zijn: jij en ik.

Vraag: Ik zoek niet mezelf ik zoek anderen. Wie zijn de 'we's' die het geld zoeken?

Arjo Klamer:

Zoeken?

Vraag: Ja. Wie zij nu diegenen die dat geldsysteem in stand houden? Dat zijn de mensen die als belangrijkste drijfveer geld hebben of rijk worden gebruiken. Dat is die tien procent aan wie wij onze rentes betalen, die bepaalt dat het crisis is, en die tegen Annemarieke zegt: 'We hebben geen geld meer'. Daarom is het volgens mij vooral een machtsvraag...

Arjo Klamer:

Natuurlijk heeft het met macht te maken. Macht is onderdeel van het bestaande systeem en dat is enorm machtig. Je ziet in ons Nederlands systeem dat de politiek nog steeds de macht bepaalt: dat deel waar ze macht over hebben. Als ik zeg dat ik vooral iets bedoel waar ze geen macht over hebben, dan lijkt het geen houdbaar verhaal, en gaat de feitelijke macht zijn gang. Zo werkt dat.

Vraag: Maar het is de vraag welke macht er is? En de vraag daarna of deze macht bestand is tegen de macht van de overtuiging en het geweten. En ik vertrouw op de macht van de overtuiging en het geweten. Of zoals u dat zo mooi verwoordde: Het verandert mensen en als je dat weet aan te spreken - en dat zie ik dus herhaaldelijk gebeuren -, dan zie ik hele snelle machtsverschuivingen, juist in de politiek. Maar het systeem is hardnekkig. Bij die laatste verkiezing kiezen we weer voor het oude vertrouwde: VVD en PvdA, maar bij eerdere verkiezingen zag je andere bewegingen. Ik zie andere tijden en dan kan het politiek systeem zo omslaan.

Ad Broere:

Nog even verder over Maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ik denk dat er een conflictsituatie is tussen maatschappelijk verantwoord ondernemen en aandeelhouderswaarden. Zolang aandeelhouderswaarde nog zo centraal staat met name in het Angelsaksische model wordt volgens mij dat maatschappelijk verantwoord ondernemen meer met de mond beleden dan dat er in de praktijk iets verandert. Dus wat kunnen wij doen? Kunnen we een goed alternatief vinden voor die aandeelhouderswaarde? De aandeelhouderswaarde leidt volgens mij tot korte termijn visies, tot streven naar winst ten koste van de medewerkers. De winsten moeten worden gehandhaafd, ze moeten worden vergroot en als dat gaat door een aantal mensen eruit te zetten, dan moet dat maar. Aandeelhouderswaarde zet alles om in winst. En daar zou je doorheen moeten komen, vooral als je werkelijk maatschappelijk verantwoord wil gaan ondernemen.

Arjo Klamer:

Ik ga uit van het volgende en ik probeer daar verder op door te denken. Banken zijn maatschappelijke ondernemingen met een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en behalve een financiële dividend moeten ze ook een maatschappelijk dividend opleveren. Die twee dimensies van financieel en maatschappelijk moet je bij elkaar denken. Als je die in aandeelhouderswaarde insluit, betekent het dat bankiers belang hebben bij projecten die maatschappelijk goed renderen, zoals voedsel energie, en belang hebben bij organisaties die ook dat soort projecten hebben. Wat is nu de feitelijke situatie? We hebben leuke projecten en we gaan naar die banken om geld, maar zij geven ons geen krediet daarvoor. Ze geven geen krediet omdat de aandeelhouderswaarde zo bepalend is. Maar zodra die banken ook kunnen scoren met een maatschappelijk dividend, dan wordt het verhaal heel anders. Dan zeggen ze: 'O, we zijn blij met deze sociale of duurzame partij, want dan kunnen we op dat punt in de aandeelhouderswaarde ook scoren'. Dan verandert de hele logica. Dat inzicht betekent wel wij als wetenschappers manieren moeten vinden om goede indicatoren te ontwikkelen. Ik ben zelf bezig om de indicatoren te ontwikkelen die gebaseerd zijn op waarden, waardebeleving, kwaliteit dus. En dat is iets anders dan puur het binnenlands product waar we het eerder over hadden. In dat laatste meetgetal geloof ik niet zo in trouwens. Het probleem met het bruto binnenlands product is dat het gedeeld wordt over alle Nederlanders en dan komt het niet hoger dan een bepaalde maat. Ik zie meer in die andere waarden erbij en dan heb je wat meer speelruimte. Dan wordt het streven anders. Dan gaat het streven van u en mij niet uit naar een huis dat veel geld waard is maar naar een thuis dat waardevol is: *oikos*, thuis, een waarde van thuis. Daar gaat het om. Thuis, gewoon in de zin van thuis, maar ook thuis in de vorm van een waardevolle samenleving. Dat thuis kan alleen bepaald worden door kwaliteit, niet door geld. Terwijl geld wel een conditie is, een instrument, een ruilmiddel, een dienst. Maar wat we willen is anders, het gaat om iets anders, om een andere kwaliteit. Mijn missie is dat we dit onderscheid voor onszelf heel goed gaan duiden. Ik hoop dat de discussie ook op die manier doorgaat over welke kwaliteiten in de samenleving belangrijk zijn voor ons? *'Eerlijkheid duurt het langst'* is uw motto en dat is anders dan geld. Hoe geef je aan die kwaliteit uitdrukking en waar streven we dan met elkaar naar? Waar kunnen we wat bijdragen? Wat zijn de dingen waar we echt wat in te brengen hebben? En dan wordt het ook wel weer interessant. Dan word je wat hoopvoller. Dan kan je je inzetten voor datgene, wat belangrijk voor je is. Ik nodig u uit om in je eigen kring, in je eigen organisatie daar een bijdrage aan kunt leveren. Dan wordt het allemaal veel leuker.

Victor Scheffers:

Dank u wel voor uw inleiding en het nagesprek.

Deel II: Het Sociale Denken van de Kerk

Inleiding

door Victor Scheffers:

We hebben in de eerste ronde gehoord hoe dat morele besef gecorrumpeerd is. We hoorden hoe mensen hun vertrouwen in instanties, in banken, in politiek en in het zelfreinigend vermogen van de mensen die aan de knoppen van die systemen draaien hebben verloren. Dan is de vraag: waar kunnen we dan op koersen? We willen een rechtvaardige economie. Welke handreikingen biedt het katholiek sociaal denken ons? We hebben twee mensen uitgenodigd om ons daarover wat meer te vertellen. De eerste is Jan van der Wal. U bent onder meer auteur van studies als *Bisschoppen en arbeiders. Register van het bisschoppelijk onderricht 1961-1990* (UTP-katernen 14, Gooi en Sticht Baarn, 1992) en *Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods. Een studie naar thematiek, methode en doelstelling van het bisschoppelijk onderricht in elf westerse geïndustrialiseerde landen 1961-1990* (UPT Heerlen, 1994). Daarin laat u zien hoe kerken en kerkleiders optraden als profeten tegen de ongebreidelde machtsuitoefening als vanzelfsprekendheden. Zij zetten zich af tegen een ongecontroleerde ontwikkeling van de economie die in haar eenzijdigheid de vormgeving van andere waarden onmogelijk maakte. Aan u de vraag vanuit dat historische perspectief: Welke zijn dan die belangrijke waarden in de katholieke sociale leer en wat kunnen we er nu mee doen?

Deel IIA: Mondiale crisis en de sociale leer van de Kerk

Jan van der Wal is theoloog, onderzoeker, geestelijk verzorger

Dank in eerste instantie voor de uitnodiging. Ik voel me hier een beetje als bankier staan. Ik heb een grijs pak aan zonder herkenbaar streepje. Ik kom uit een bankiersfamilie. Mijn familie heeft een aantal banken opgericht in de negentiende eeuw waaronder de Amsterdamse bank. Ik heb vandaag enkele aardige dingen over de ouderwetse solide vorm van bankieren horen zeggen, dus dat streelt me ook weer. Rekent u maar dat de ondergang van de ABN Amro, dat is de opvolger van die bank die ooit door mijn voorvaders is opgericht, geen feest was in onze familie. En dat heeft niet alleen te maken met het verlies van aandeelhouderswaarden, want aandeelhouder waren we wel.

Ik ben niet meer werkzaam bij DISK. Daar ken ik hier mijn heel gewaardeerde collega, directeur Hub Crijns van. Ik heb daar drie jaar gewerkt voor het arbeidspastoraat. Ik werk al lang in een andere tak: de gezondheidszorg. Ik ben nu eigenlijk collega van Annemarieke Koot. Ik werk ook in de zorgsector. Niet in de huishouding, maar in een psychiatrisch ziekenhuis. En daar vind ik ook de onderkant van de samenleving. Nu over wat anders: twee verhalen over omgaan met economie.

Twee verhalen over omgaan met economie

Een avontuurlijk ingesteld man maar echt geen opzienbarend type, heeft de gewoonte ontwikkeld om al zijn vrije tijd te besteden aan reizen over de gehele aardbol. Doel is echter niet om andere culturen en samenlevingen te leren kennen, of in contact te komen met de plaatselijke bevolking, noch monumenten, natuurparken of musea te bezoeken. Doel is om zoveel mogelijk landen bezocht te hebben die in het paspoort worden bijgeschreven. Hooguit een uurtje of twee rondhangen is eigenlijk al genoeg om weer het vliegtuig of de boot te pakken en elders heen te gaan. Deze zonderling is niet uniek: er zijn honderden anderen die zich op soortgelijke wijze over de aardbol verspreiden en er een sport van maken om zoveel mogelijk landen te bezoeken, zij het maar eventjes. Deze globetrotters hebben zich verenigd in een club met een groeiend aantal leden. Zij beschouwen onze aardbol als hun persoonlijke hobby.

Een idealistische beleggingsadviseur van een spaarbank besloot met anderen te filosoferen over een ruileconomie die nadenkt over duurzaamheid en welzijn voor iedereen. Hij constateerde gaandeweg dat onvoorwaardelijk geven nog mooier was. Daarop nam hij ontslag, zegde zijn huis op, gaf al zijn bezittingen weg en bood ze aan via internet en ging afwisselend bij vrienden en zijn ouders wonen. Om in zijn levensonderhoud te voorzien geeft hij lezingen over geven, en krijgt daar voedselpakketten en logeerplekken voor terug. Hoe ver nog te gaan met geven blijft echter een voortdurende innerlijke strijd voor hem.

Twee voorbeelden, uitersten, die ik tegenkwam in artikelen in de krant, hoe mensen zich in economische zin tot hun wereld verhouden. De een beschouwt de wereld als consumptieartikel en neemt; de ander schenkt alles weg, en geeft.

Mondiale crisis en de sociale leer van de Kerk

Ergens in het midden tussen deze extreme voorbeelden bevindt zich de sociale leer van de Kerk. Een leer die de ruileconomie, groei en marktdenken niet afwijst, maar wel waarschuwt tegen onevenwichtigheid, egoïsme en misbruik, indien economische processen los gedacht worden van de culturele, politieke en sociale context van mensen. En dit is vaak het geval, met name in tijden van crisis.

Het is de grote verdienste van de Kerk dat zij gaandeweg een sociale leer heeft ontworpen als reactie op iedere nieuwe economische crisis, die de sociaal-economische context waarin mensen zich bevinden als uitgangspunt heeft genomen. Ik noem de crisis van de industriële hervorming in de zestiger jaren, de oliecrises, werkloosheid, armoede en marginalisering van de zeventiger en tachtiger jaren en sinds enkele jaren de combinatie van financiële crisis en vastgoed- en schulden crisis. Iedere nieuwe economische crisis, die immers direct ook sociale crisisverschijnselen teweegbrengt, is voor kerkleiders, theologen en economen aanleiding om zich in het maatschappelijk debat te mengen en de katholieke sociale beginselen aan de orde te stellen en waar nodig toe te passen.

De sociale leer van de Kerk is een samenhangend stelsel van richtlijnen, idealen en voorschriften waarin de waardigheid van de mens doel en centrum is van economische activiteit. Die waardigheid komt onder druk indien mensen door economische overwegingen aan de rand van de samenleving worden geduwd. De mens mag niet ondergeschikt raken aan economische belangen. Paus Benedictus XVI benadrukt in zijn encycliek *Caritas in Veritate* (2009) dat iedere economische beslissing onvermijdelijk morele gevolgen heeft, die voor mensen slecht kunnen uitpakken. De mens is een sociaal wezen, wezenlijk en intrinsiek betrokken op de ander, zoals God op zijn volk betrokken is. Niemand staat los van de ander,

alleen samen kan een rechtvaardige gemeenschap van mensen worden gebouwd die het Godsrijk gestalte geeft.

Het *Rijk van God*, die bekende metafoor uit het Nieuwe Testament, is pas laat in de sociale leer terechtgekomen als een steeds wenkende horizon waarin mensen tot hun recht komen, om genezing, voldoening, bevrijding en verlossing van alles wat klemt en zeer doet. Er zijn tal van armoede- en caritasbewegingen in de tweeduizendjarige geschiedenis van kerk en christendom nodig geweest, voordat ook het Vaticaan beseftte dat een structurele aanpak van sociaal-economische problemen onderwerp van christelijke geloofsverkondiging kan zijn. Oproepen tot caritas, matiging en soberheid alleen voldoen niet meer in onze samenleving. Er dient meer te gebeuren.

De sociale leer van de Kerk is ontstaan vanuit een grote sociale onvrede over de toenmalige arbeidsverhoudingen in de wereld van 1891: iedereen kent de reactie van paus Leo XIII die zijn verontwaardiging uitsprak over uitbuiting en onderdrukking van de arbeidersklasse in zijn encycliek *Rerum Novarum*. Het was het begin van een continue stroom van publicaties, brieven en manifesten van pausen en individuele bisschoppen, eerst in West-Europa en Noord-Amerika, later gevolgd door bisschoppenconferenties in de landen van de toenmalige Derde Wereld, over de ware en juiste wijze van sociaal-economisch samenleven, in het licht van het Evangelie.

Veel bisschoppelijke reacties die later een sociaal-economische bundeling hebben opgeleverd en de sociale leer van de kerk is gaan heten, zijn ontstaan vanuit een individuele bezorgdheid over sociale wantoestanden: een scheefgroei in maatschappelijke en economische verhoudingen die niet verenigbaar is met het Evangelie en katholieke geloof. De sociale en economische praktijk als context van menselijke arbeid en samenleven, is niet alleen startpunt van kerkelijke reflectie en bezinning op gemarginaliseerde groeperingen; maar die praktijk vormt ook een uitdaging om alternatieve levenswijzen, oriëntaties en richtlijnen te ontwerpen. Daarom is *sociaal onderricht* misschien beter als term dan *sociale leer*: onderricht gaat uit van het betrekken van de ervaringen en visie van alle actoren, leer wil met name een doctrine uitdragen.

Gerechtigheid en solidariteit

Gerechtigheid is het oudste principe waarop de sociale leer zich baseert, later gevolgd door solidariteit. Met beide termen beogen bisschoppen een krachtige interventie in de samenleving om scheefgroei in sociaal-economisch opzicht tegen te gaan. Scheefgroei ontstaat als door economische crises veel arbeiders werkloos worden, bedreigd door armoede en marginalisering. Gerechtigheid als politiek en economisch ideaal veronderstelt een engagement van christenen met mensen of groepen die lijden als gevolg van onrechtvaardige economische structuren, zoals ongelijke verdeling van welvaart, arbeid, rijkdom, productie en inkomen. Sociaal-economische structuren dienen gerechtigheid te weerspiegelen die is gebaseerd op het voordeel dat gemarginaliseerden en armen ervan hebben en die functioneren vanuit hun voordeel, hun perspectief beogen (*Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods*, pag. 333; 344-2).

In het streven naar sociale rechtvaardigheid onderscheidt de sociale leer:

1. bisschoppen signaleren een sociale ongelijkheid en achterstand op tal van terreinen in de samenleving. Oorzaak van sociale ongelijkheid is een ongelijke verdeling van welvaart, goederen en geld, door de markteconomie.

2. Het protest van bisschoppen tegen sociale ongelijkheid bekritiseert kapitalistische structuren en arbeidsverhoudingen, omdat zij economische onrechtvaardigheid voor met name sociaal zwakken en kwetsbaren inhoudt.
3. De sociale leer adresseert zich tot alle mensen van goede wil; de kerk wil gesprekspartner zijn om een alternatieve economische praxis te ontwerpen gebaseerd op evangelische beginselen en gericht op het algemeen welzijn.
4. De sociale leer gaat de confrontatie aan met wetenschappelijk onderzoek: zij beroept zich in haar spreken op economische en arbeidssociologische gegevens en analyses, teneinde nauw aan te sluiten bij actuele discussies.
5. De sociale leer beoogt een integrale ontwikkeling van de mens, die economische vooruitgang beoordeelt naarmate culturele, sociale, politieke en morele ontwikkeling van de mens gelijk op gaan.

Wil de kerk gesprekspartner zijn van maatschappelijke en economische organisaties, dan moet zij aanvaarden dat politieke pluriformiteit onder katholieken een feit is, en dat er grote verdeeldheid heerst over oorzaken en oplossingen van economische crises. Dat beperkt haar spreken enerzijds maar doet anderzijds een groter beroep op de zelfredzaamheid van mensen. De sociale leer van de Kerk biedt hiertoe een ideële oriëntatie op sociaal-economische problemen: zij roept op tot een algemene transformatie van zondige structuren, veroorzaakt vanwege scheefgroei van het kapitalisme, door middel van bezinning en morele omvorming. Deze morele omvorming op basis van gerechtigheid moet een internationale solidariteit stichten, die tussen sociale klassen kan ontstaan, en van morele verantwoordelijkheid voor elkaar binnen de sociale geleidingen van de afzonderlijke klassen. Morele omvorming staat in dienst van een politieke en maatschappelijke strijd die de omvorming van onrechtvaardige structuren moet bevorderen, te beginnen bij de persoonlijke levenswandel. Het resultaat van deze attitude is solidariteit.

Solidariteit betreft hier vooral solidair zijn met verdrukten en armen, de preferentiële voorkeur voor armen zoals in Oude en Nieuwe Testament verwoord, is hierbinnen een leidraad (*Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods*, pag. 351; 352). Christenen die dit begrijpen en willen meewerken aan een nieuwe maatschappij waar niet het recht van de sterkste geldt, omdat dit de zwakkere nog zwakker maakt en sociale ongelijkheid vergroot, mogen aan de metafoor van het Rijk Gods een ideaal ontlene die hen in staat stelt hun inzet voor een rechtvaardiger samenleving te beschouwen als parallel lopend aan een mentale vooruitgang die dit Rijk Gods naderbij brengt (*Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods*, pag. 344-1).

Evangelische solidariteit met door de economie uitgestoten behoeftigen, gemarginaliseerden en verdrukten is de consequentie van mentale bekering en omvorming van zowel economische moraal als maatschappelijke structuren. Daarmee stelt de sociale leer zich in het teken van voluntarisme: de wil en het verlangen om door middel van geestelijke omvorming (*metanoia*) een radicale transformatie van mens en maatschappij tot stand te brengen die vooruitloopt op dat Rijk van God.

Solidair denken en handelen wil de blik niet richten op diegenen die het wel rooien, maar op hen die het niet lukt om als zelfstandig economisch individu het hoofd boven water te houden. Niet voor niets speelt de solidariteitsgedachte juist een voorname rol in de inrichting van onze pensioenen, verzekeringswezen, ziektekostenstelsel, belastingwetgeving en sociale zekerheidsstelsel. Solidair denken en handelen wil uitgaan van de sociaal-economische omstandigheden waar mensen feitelijk verblijven; enerzijds motiveert het streven naar solidariteit mensen tot verandering en meer rechtvaardigheid, anderzijds vormt solidair

denken en handelen de ethische legitimering van een wijze van kijken naar mensen die in de verdrukking zijn gekomen.

Hoe gaat die mentale bekering en omvorming in zijn werk?

Eerste voorbeeld: de Franse bisschoppen: Voor nieuwe levenswijzen (1982)

De Franse bisschoppen dringen aan op een bewustwording van de ernst van de economische crisis. De dominante economische mentaliteit heeft negatieve gevolgen zoals onbegrensde consumptiedrang, aangaan van onverantwoorde leningen, groeiende inkomensongelijkheid, misbruik van sociale voorzieningen, individuele verrijking. De Franse bisschoppen zijn ervan overtuigd dat de huidige sociaal-economische structuren ongeschikt zijn voor solidariteit. Een kritisch zelfonderzoek op gebied van sociale rechtvaardigheid zal in confrontatie met het Evangelie tot nieuwe gedragingen moeten leiden. In het zoeken naar nieuwe levenswijzen die de solidariteit als christelijke levenshouding opnieuw toegankelijk moet maken, worden de huidige vergroeiingen opgesomd (*Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods*, pag. 227-228).
Samenvattend: economische groei is geen doel op zich, noch een waarde teneinde economische crisis te boven te komen. Economische groei is een noodzakelijk middel om menselijke ontwikkeling te bevorderen opdat een rechtvaardiger economie ontstaat. Economische groei is dikwijls begeleid door verval en achteruitgang in de morele, sociale en culturele orde. Economische groei moet derhalve ten dienste van de mens en diens ontplooiing staan en de aan deze groei verbonden waarden. Arbeid blijft voor de mens het fundamentele middel tot ontwikkeling van deze waarden. Bezinning op nieuwe waarden als soberheid, vrijwillige armoede en matiging worden aan ieder gevraagd als zovele anderen hier uit noodzaak aan onderworpen zijn.

Tweede voorbeeld: de Vastenbrief van de Nederlandse bisschoppen: Van uitsluiting en armoede naar solidariteit en gerechtigheid (2004)

“Wat kunnen parochies doen? Niet alleen in de Veertigdagentijd, ook die andere 325 dagen zet de dienst van barmhartigheid gelovigen in beweging. Zien, bewogen worden en in beweging komen zijn de stappen van deze dienst. De steun van de Kerk wordt concreet in de werken van barmhartigheid, haar ‘aalmoezen’: de hongerigen spijzen, de vreemdelingen herbergen, de naakten kleden, de zieken en de gevangenen bezoeken, de doden begraven, en evenzeer: onderricht geven, goede raad verstrekken, troost brengen en moed inspreken (Katechismus van de Katholieke Kerk, 2447). “Stel dat een broeder of zuster geen kleren heeft en niets om te eten, en iemand van u zou hun zeggen: ‘Ga in vrede, houd u warm en eet maar goed’, zonder hun te geven wat ze nodig hebben, wat heeft dat voor zin?” (Jak 2,15-16). Naast de dienst van barmhartigheid is ook de dienst van rechtvaardigheid nodig: handelen dat gericht is op het wegnemen, oplossen en voorkomen van maatschappelijke onrecht. We zien met dankbaarheid dat in parochies veel vrijwillig(st)ers, religieuzen, pastoraal werk(st)ers, diakens en priesters diaconale initiatieven ontplooiën. Bijvoorbeeld de projecten die, dikwijls in oecumenisch verband, zijn opgezet voor de opvang van daklozen, mensen met psychische problemen, verslaafden en jongeren die buiten de samenleving dreigen te raken. We denken ook aan de inzet van MOV-groepen en andere vrijwilligers voor de jaarlijkse Vastenactie. Een geheel eigen en wellicht onvervangbare taak kunnen geloofsgemeenschappen hebben in het integratievraagstuk in onze samenleving. Migranten brengen hun manier van leven en geloven mee. Zo komen wij in contact met andere vormen van christelijk geloofsleven en andere godsdiensten. Het groeiend aantal moslimgemeenschappen in Nederland daagt ons uit hen beter te leren kennen en respectvol samenleven te bevorderen. Hier is niet het optrekken van muren het antwoord, maar het hooghouden van het perspectief van universele gemeenschap en de ontmoeting van culturen.” (Vastenbrief 2004, p.6 (onderaan)-7).

Derde voorbeeld: Caritas in veritate (2009) van Paus Benedictus XVI

36. “Het economisch leven kan niet alle sociale problemen oplossen enkel door de uitbreiding van het *marktdenken*. Het moet *gericht worden op het bereiken van het algemeen welzijn*, waarvoor ook en bovenal de politieke gemeenschap moet zorgen. Daarom mag niet worden vergeten dat de scheiding tussen de economische bedrijvigheid, die als opgave het creëren van rijkdom zou hebben, en de politiek, die middels herverdeling voor de rechtvaardigheid zou moeten zorgen, ernstige storingen veroorzaakt.

De Kerk heeft altijd het standpunt ingenomen dat economische bedrijvigheid niet als antisociaal mag worden gezien. De markt is op zich genomen geen plaats waar de armen worden onderdrukt door de rijken en mag dat ook niet worden. De samenleving hoeft zich derhalve niet tegen de markt te beschermen, alsof de ontwikkeling daarvan *ipso facto* tot vernietiging van waarachtig menselijke verhoudingen zou leiden. Het is zeker juist dat de markt een negatieve invloed kan hebben, niet omdat dit zou voortvloeien uit de aard ervan, maar omdat een bepaalde ideologie deze invloed kan veroorzaken. Er mag niet worden vergeten dat de markt niet in een zuivere vorm bestaat. De markt wordt bepaald door de culturele omstandigheden, die er concrete vorm en richting aan geven. De economie en het geldwezen kunnen, voor zover ze middelen zijn, inderdaad slecht gebruikt worden, als de verantwoordelijke zich slechts door egoïstische belangen laat leiden. Zo kunnen op zich goede middelen worden veranderd in schadelijke middelen. Maar het is het verduisterde verstand van de mensen, dat tot deze gevolgen leidt, niet de middelen zelf. Daarom moet het appel niet aan het middel worden gericht, maar aan de mens, aan zijn morele geweten en aan zijn persoonlijke en sociale verantwoordelijkheid.

De sociale leer van de Kerk is van mening dat echte menselijke relaties in vriendschap en gemeenschap, in solidariteit en wederkerigheid, ook binnen de economische bedrijvigheid geleefd kunnen worden en niet alleen daarbuiten of “daarna”. Het terrein van de economie is noch moreel neutraal, noch in essentie onmenselijk en antisociaal. Het behoort tot de menselijke activiteit en moet, juist omdat het menselijk is, vanuit een moreel gezichtspunt gestructureerd en geïnstitutionaliseerd worden.

Voor ons ligt een grote uitdaging, die is ontstaan door de problemen van de ontwikkeling in deze tijd van globalisering en die door de economische en financiële crisis nog wordt verergerd. Wij moeten in ons denken en handelen niet alleen laten zien dat de traditionele sociaal-ethische principes zoals transparantie, eerlijkheid en verantwoordelijkheid niet veronachtzaamd of afgezwakt mogen worden, maar ook dat in zakelijke betrekkingen het principe van de onbaatzuchtigheid en de logica van de gave, als uitdrukking van broederlijkheid, in het normale economische leven een plaats kunnen en moeten hebben. Dat is een eis aan de mens in onze huidige tijd, maar ook een eis aan het economisch denken zelf. Het is tegelijkertijd een eis van de liefde en de waarheid.”

Caritas in veritate, nr. 36: pag. 26-27.

Tot slot enkele kritische opmerkingen:

1. Het streven naar meer solidariteit met armen en behoeftigen moet altijd samengaan met het nemen van verantwoordelijkheid aan de kant van de armen: troost, bemoediging, maar ook uitdaging er wat van te maken: armen moeten niet bij de pakken neerzitten en de sociale voorzieningen en stelsels bevolken. De jarenlange blindheid van de Europese politiek voor sociale scheefgroei door iedereen, die het moeilijk heeft, of arm, of allochtoon is, automatisch te willen beschouwen als slachtoffer van repressie en onrecht klinkt nog lang door in de sociale leer. De oproep tot meer verantwoordelijkheidsbesef die verder reikt dan slachtofferschap van uitsluiting en uitbuiting, mis ik in het sociale onderricht van de kerk:

veel aandacht voor hulp aan gemarginaliseerden, weinig gericht tot deze marginaliseerden: wat kunnen zij zelf doen?

2. De oproep tot soberheid als levenswijze die ontleend is aan het leven van Jezus en zijn directe volgelingen, en als armoede-ideaal niet alleen solidariteit met echte armen beoogt, maar ook een innerlijke omvorming nastreeft, staat lijnrecht tegenover economische principes: zoals besteding ter bevordering van groei en economische productie. Als we allemaal de oproep van de bisschoppen tot matiging en soberheid – de economie van het genoeg - volgen, stort de wereldeconomie pas echt in elkaar. Hebben we dan het Rijk Gods meer binnen bereik, doordat we beseffen dat ‘meer’ niet ‘beter’ betekent, maar zitten we wel met een kapotte wereldeconomie die chaos als resultaat heeft? Hoe verenigbaar zijn evangelische beginselen nog met dominante economische wetten?
Ik dank u voor uw aandacht.

Discussie

Victor Scheffers:

Dank u wel voor deze inleiding. U hebt nu even de gelegenheid voor het stellen van informatieve vragen .

Vraag: Ja, ik vind het prachtige woorden die de kerk spreekt en ik ben het er helemaal mee eens. Maar ik heb twee keer ontdekt in mijn eigen leven dat als het er op aan komt de kerk, de kardinaal in Chili en de kardinaal in Peru, onmiddellijk de kant kozen van de onderdrukkende macht. En waarom heeft de kerk de bevrijdingstheologie veroordeeld? Dat was geen theologie die de kerk opzij zette, maar de kerk zette wel die theologie opzij.

Jan van der Wal:

Moet ik dat verantwoorden? Weet u: Er zijn altijd hele slechte voorbeelden in de kerk te noemen. De geschiedenis zit er vol mee. Er zijn ook hele goede voorbeelden in de kerk te noemen. U praat vast uit ervaring en dan weet u: de kerk is ook een politiek bedrijf. Het is niet alleen een economisch bedrijf. En misschien is het toch beter om de kerk te zien als gemeenschap van mensen waar ook zondige structuren zich in kunnen nestelen. Daar is de kerk natuurlijk niet vrij van. En kerkleiders die aan de macht zijn hebben iets meer macht dan mensen zoals u, die dat niet hebben, maar die wel de gevolgen daarvan moeten ondervinden en niet alleen mensen zoals u maar ook theologen zoals ik.

Vraag: Ik kom niet uit de rooms-katholieke traditie maar ik kom uit de protestantse traditie, maar ik heb veel vrienden onder katholieken. In die kring wordt eigenlijk altijd negatief over de R.K. Kerk gesproken over allerlei dingen. En dan zeg ik: ‘O, maar die sociale leer waar ik een opleiding in heb gehad, is toch heel waardevol’. Vervolgens hoor ik: ‘Het komt eigenlijk niet verder dan de papieren. Het komt niet bij de parochianen aan’.

Jan van der Wal:

De sociale leer van de kerk wordt door heel veel mensen (Mensen bewaren het geheim van de kerk) beter bewaard dan het geheim van Fatima ooit. En het is heel jammer dat in de pr van de katholieke kerk daar veel te weinig aandacht aan is besteed. Dat probeert de kerk ook wel maar op een bepaalde manier lukt dat blijkbaar niet voldoende en dat is wel heel jammer, terwijl het wel onderdeel is van een heel brede moraaletiek. De persoonlijke ethiek, daar gaan altijd alle ogen en oren naar uit. Daar weet iedereen over mee te praten als leer waar men

het graag mee oneens wil zijn. Maar de leer waar je het graag eens mee wil zijn, dat hoor je altijd minder.

Ik ben Jansens. Dank voor uw verhaal. Ik heb een vraag in aansluiting op wat ik daarnet hoorde. De sociale leer is heel goed, heel degelijk. Maar het komt niet echt over op mensen. Heeft u concrete suggesties om die wel aan de man te brengen?

Jan van der Wal:

Nou ik denk dat de actoren die de sociale leer vormen, de theologen en bisschoppen, er zelf meer over moeten praten en er veel meer aandacht aan moeten besteden. Zeker in deze tijd. Dat doet de paus dus wel. Iedere economische crisis wordt gevolgd door een encycliek. Er is zeker aandacht voor die encycliek *Caritas in veritate* die ik net even citeerde. Die is ook twee jaar naar achteren gehaald om de ernst van de financiële crisis ook door de kerk met zorg te begeleiden. Die moest eigenlijk verschijnen in een jubileumjaar voor de veertigste gedachtenisviering van de sociale encycliek *Populorum Progressio* (waarin *Justitia et Pax* opgericht is) en om de actualiteit daarvan te onderstrepen is dat naar achteren gehaald. Dat is natuurlijk niet een voldoende antwoord dat u graag wil hebben. Ik zou zelf graag zien dat het als het om de gemeenschap hier in Nederland gaat en een moreel gezag, dat de kerk erg verloren heeft de laatste jaren, dit een onderwerp is waarmee de kerk haar gezag terug kan winnen en op een onverdachte grond. Dat ben ik helemaal met u eens.

Victor Scheffers:

Ik hou nu even een aantal vragen tegen want ik denk dat er anders het gras voor de voeten van Thijs Caspers wordt weggemaaid. Houdt uw vragen in ieder geval even vast. Zeker voor de laatste ronde. Ik trek het mezelf als *Justitiae et Pax* ook aan om te werken aan die bewustwording. En dat lukt niet altijd op de manier zoals wij het zelf graag zouden willen. Maar het is wel onze taak met dit soort bijeenkomsten en dit soort gesprekken. Dus ik vraag mensen die nu nog willen reageren om nog even de vraag vast te houden. Ik bedank u voor deze inleiding.

Deel IIB: Het Sociale denken van de Kerk

Inleiding

Victor Scheffers:

Ik geef het woord aan Thijs Caspers, die als theoloog verbonden is aan het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties. We hebben het zojuist gehoord: Het katholiek sociaal denken of het katholiek sociaal onderricht heeft behartenswaardige dingen te zeggen over persoonlijke verantwoordelijkheid, gerechtigheid, solidariteit, gezonde maatschappelijke verhoudingen. In je recente publicatie *Proeven van goed samenleven. Inleiding in het katholiek sociaal denken* (Adveniad / VKMO, 2012) schrijf je dat het katholiek sociaal denken uiterst relevant is voor onze tijd. Leg dat eens uit. En werk dan ook toe naar wat dan de uitdaging voor de katholieke maatschappelijke organisaties is?

Deel IIB: Een rechtvaardige economie doet de mens meer mens zijn Licht op rechtvaardigheid vanuit het katholiek sociaal denken

Thijs Caspers is beleidsmedewerker van het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties

Ik zal in ieder geval op de actualiteit ingaan, en de rol van de maatschappelijke organisaties hoop ik in het derde debat toe te lichten.

“Bangladesh beleeft vandaag een etmaal van nationale rouw. De vlaggen hangen halfstok op alle openbare gebouwen. In gebedshuizen van moslims en hindoes wordt gebeden voor de slachtoffers van de brand die zaterdagavond in een textielfabriek ten noorden van de hoofdstad Dhaka aan zeker 111 mensen het leven kostte.”

Aldus ‘De Volkskrant’ van afgelopen dinsdag 27 nov. 2012. In het land zelf is de geest uit de fles. Duizenden woedende arbeiders gingen de straat op om te protesteren tegen de erbarmelijke omstandigheden waaronder zij werken. Zo’n 90 procent van de fabrieken voldoen niet aan de veiligheidseisen. Nooduitgangen, brandblussers, vluchtplannen, van alles ontbreekt vaak. Gevolg van de brand bij Dhaka: de werknemers – veelal vrouwen – stierven als ratten in de val. Velen verbrandden levend.

De vraag naar wat een rechtvaardige economie is, dringt zich met deze brand op in alle hevigheid. Het heeft iets confronterends, want in rechtvaardigheid klinkt namelijk ook verantwoordelijkheid door. De

verantwoordelijkheid van degenen die kleding in dergelijke fabrieken laten produceren, de internationale modemerken, maar evenzeer mijn eigen verantwoordelijkheid: Welke handen hebben mijn kleding gemaakt? Wat is de prijs van mijn broek en jas die ik - zonder er al teveel bij stil te staan - iedere dag weer aantrek?

Tegelijkertijd stond er ook iets opmerkelijks in het bericht:

“Philip Chamberlain, topman van de winkelketen C&A die kleding in de fabriek liet maken, vertrekt deze week naar Bangladesh. Hij zal daar informatie verzamelen over de brand en kijken hoe de keten de familieleden van de omgekomen en gewond geraakte slachtoffers kan helpen.”

In al ons spreken over globalisering, toenemende complexiteit, anonimiteit en doorgeslagen marktwerking, trof mij bij het lezen deze actie van Chamberlain. Het laat voor mij iets zien van de menselijke maat. Alsof je niet wegstapt, maar de ander een gezicht geeft. De afstand verkleint zich als het ware tussen de gewond geraakte slachtoffers, de familieleden en de afnemer van goederen: in dit geval C&A. Losstaand van de vraag naar mogelijke medeverantwoordelijkheid en dubbele motieven om imagoschade te voorkomen, klinkt er óók iets door van het nemen van verantwoordelijkheid. Chamberlain kiest ervoor om in hoogsteigen persoon naar Bangladesh af te reizen. Hij confronteert zichzelf met de directe gevolgen van onze vaak moeilijk te doordringen mondiale economie. Een dynamische markteconomie die over zoveel schijven gaat dat verantwoordelijkheid nemen lang niet altijd een vanzelfsprekendheid is.

Wanneer wij willen spreken over een rechtvaardige economie dan lijkt mij de zojuist aangehaalde “menselijke maat” van fundamenteel belang. En bij uitstek wordt deze menselijke maat onderstreept door het katholiek sociaal denken.

Wat heeft het katholiek sociaal denken dan te zeggen over een rechtvaardige economie? Wat maakt dit denken in dit licht interessant? Ik zou zeggen: het vermogen om het kleine en het grote bij elkaar te houden. Scherper gesteld: het katholiek sociaal denken denkt groot door klein te beginnen. Door oog te hebben voor het allerkleinste: in het geval van een rechtvaardige economie betekent dit dat het de *mens* centraal stelt. Zijn onvervreembare waardigheid dient uitgangspunt te zijn van denken én handelen. Daarom stelt de pastorale constitutie *Gaudium et spes* (het afsluitende stuk van het tweede Vaticaans concilie in 1965, geschreven eind december 1965, en een belangrijk document voor het katholiek sociaal denken) dat:

“...in het sociaal-economisch leven de waarde van de menselijke persoon, zijn onverkorte roeping en het welzijn van de gehele maatschappij gehonoreerd en bevorderd [dienen] te worden. Want de mens is de ontwerper, het centrum en doel van het gehele sociaal-economisch leven” (GS63).

Ik spreek over ‘de persoon’ en niet over ‘een individu’ omdat in ons zelfverstaan de relatie tot de ander altijd doorklinkt. Wij zijn relationele wezens en zijn ten diepste aangewezen op onze onderlinge afhankelijkheid om tot bloei te kunnen komen. Dit wordt treffend zichtbaar als we kijken naar hoe een mens zich ontwikkelt van baby tot zelfstandig persoon. Dit proces laat haarfijn zien dat wij eerst zijn aangewezen op de zorg van anderen, alvorens wijzelf in staat zijn te geven. Voordat wij in staat zijn onszelf te voeden, worden wij gevoed. Ook bieden ouders een veilige omgeving waarin wij stap voor stap kunnen toegroeien naar autonomie. Dit alles gebeurt in een bredere context die ons óók wordt aangereikt: zo ontvangen wij van anderen taal en een cultuur waarin wij leren onszelf te verstaan en tot uitdrukking te brengen. Wij zijn dus geen individuen maar *personen* die in elkaars verlengde tot bloei komen. En een rechtvaardige economie wordt precies daar zichtbaar waar het unieke en het eigene van de persoon tot uitdrukking komen, zonder dat de ander uit het oog verloren wordt. De gevleugelde uitspraak van de Romeinse schrijver Plautus *lupus est homo homini* (de mens is

voor een mens een wolf), die geregeld klinkt als het over economie of marktwerking gaat, gaat voor het katholiek sociaal denken dus niet op. Wij zijn geen individuele eilandjes die elkaar moeten bevechten op succes, maar zijn geroepen om de situatie van de ander te zien als onlosmakelijk verbonden met ons eigen leven. Een rechtvaardige economie wordt zo gezien niet afgemeten aan succes, maar aan het vermogen om de eigen waardigheid te zien als onderdeel van een groter geheel.

Wij zijn dus relationele wezens die in samenhang met elkaar werken aan een rechtvaardige economie. Om dit in goede banen te leiden gebruikt het katholiek sociaal denken een ordeningsbeginsel, dit is het principe van subsidiariteit. Het subsidiariteitsbeginsel komt in het katholiek sociaal denken voor het eerst naar voren in de encycliek *Quadragesimo anno*, uit 1931. Wat betekent dit beginsel precies? Kort gezegd komt het erop neer dat verantwoordelijkheid zo laag mogelijk dient te liggen: wat mensen zelf kunnen mag hen niet uit handen worden genomen door anderen. Op die manier komen talenten en vermogens ten volste tot ontplooiing. Met wat mensen evenwel niet zelf kunnen moeten ze worden geholpen. Zo ondersteunt en draagt het lagere het hogere. Tegelijkertijd voorziet het hogere in de dingen die mensen of kleine gemeenschappen in praktische zin niet zelf voor elkaar krijgen.

Subsidiariteit wijst ons dus op onze eigen verantwoordelijkheid en het belang dat eenieder heeft in te brengen ten behoeve van het grote geheel. Vooral dit laatste is erg belangrijk. Eigen inzet en initiatief zijn niet belangrijk omdat we anders ten ondergaan in een strijd van “allen tegen allen”, zoals het neoliberale denken ons zo vurig heeft voorgehouden. Nee, eigen initiatief is gekoppeld aan de overtuiging dat ieders talenten op fundamentele wijze bijdragen aan een goede samenleving en in het verlengde daarvan aan een rechtvaardige economie. Geluk en rechtvaardigheid bestaan slechts daar waar wij de levende verbinding tussen onze eigen situatie en die van de ander zien. Ten diepste gaat het om een positieve onderlinge afhankelijkheid. Catharina van Siena, een beroemde mystica uit de veertiende eeuw, heeft dit treffend opgeschreven. God - zo schrijft zij - zou haar het volgende hebben toevertrouwd:

“Ik had de mensen zonder moeite zo kunnen maken dat iedereen alles had, maar ik gaf er de voorkeur aan verschillende gaven aan verschillende mensen te geven, zodat ze elkaar allemaal nodig zouden hebben.”

Het is in deze context, in dit weefsel van gezamenlijkheid, dat wij met elkaar onderzoeken wat een rechtvaardige economie inhoudt. Hoe deze economie er *in concreto* uitziet is natuurlijk nooit op voorhand gegeven. Het is immers aan ons om vanuit onze verantwoordelijkheid iedere keer te anticiperen op de grote en belangrijke vragen die zich aan ons opdringen. Het is een kwestie van improviserend reageren op het onverwachte.

Het katholiek sociaal denken reikt echter wél een aantal beginselen aan die ons kunnen begeleiden in dit proces. Beginselen die ons helpen in te zien wat rechtvaardig is en wat niet. Het gaat allereerst om het *algemeen welzijn* (het *bonum commune*). Dit beginsel omvat de materiële en immateriële voorwaarden die nodig zijn voor een menswaardig bestaan: voeding, huisvesting, medische verzorging, maar ook zaken als gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid. Door ons bewust te zijn van onze rechten, maar vooral ook van onze plichten *oefenen* wij met elkaar hoe – en dat is het tweede beginsel – *solidariteit* er in praktische zin uitziet. De goede ordening die hiervoor nodig is vormt het derde beginsel en vinden wij terug in de reeds beschreven *subsidiariteit*. Dit alles ten behoeve van de menselijke waardigheid die als ultiem grondbeginsel ten alle tijde de ondergrond vormt.

Het *bonum commune*, solidariteit, subsidiariteit en de menselijke waardigheid vormen zo de bestanddelen van ons zoekproces naar een rechtvaardige economie. Het grootse van het katholiek sociaal denken is dat bij dit zoekproces iedereen wordt betrokken. Een samenleving waarin mensen verloren lopen is vanuit het katholiek sociaal denken gezien geen goede samenleving. Grootseheid dus door een gezamenlijkheid die niemand uitsluit. Tegelijkertijd blijft het kleinste het uitgangspunt: een rechtvaardige economie begint heel concreet bij mensen. Het is de mens - die met al zijn verlangens, talenten en verantwoordelijkheid - centraal staat. Verliezen we de mens uit het oog, dan vervallen we in anonimiteit. Dan worden mensen geobjectiveerd tot nummers en worden ze vervangbaar.

Een rechtvaardige economie is vanuit het katholiek sociaal denken dus een menseneconomie: Een economie die de mens meer mens laat zijn. En zo zijn wij op weg naar uiteindelijke voltooiing. Al doordenkend is onze menseneconomie zo in het licht te zien van de heilseconomie.

Arbeid is dan ook meer dan het voorzien in ‘dagelijks brood’. Het is volgens het katholiek sociaal denken een wezenlijk onderdeel van ons mens-zijn zelf. Wij nemen - om het met de sociale encycliek *Laborem Exercens* te zeggen - door te werken, deel aan het werk van de Schepper (LE 5b). Met ons werk veranderen wij de wereld door voort te bouwen op de resultaten van degenen die ons voorgingen. Daarom is arbeid ook een

“goed voor de mens ... want door de arbeid hervormt de mens niet alleen de natuur om ze aan zijn eigen behoeften aan te passen, maar hij realiseert daardoor ook zichzelf als mens en wordt in zekere zin meer mens.” (LE 5b)

Rechtvaardigheid dus die al werkend groeit in gezamenlijkheid. Waarbij personen centraal staan en onze grootste winst vormen.

En die mensen in de fabriek in Bangladesh dan? Inderdaad, de mensen die daar zijn omgekomen of gewond zijn geraakt, de vele families die getroffen en getraumatiseerd zijn. Dat vloekt aan alle kanten met rechtvaardigheid. In die zin staan we volledig met lege handen. Dat kunnen wij niet dragen. Op geen enkele manier. Wat wij wél kunnen doen is de slachtoffers een gezicht geven. Ze op een bepaalde manier ‘meenemen’ in ons denken en doen. Met andere woorden: het is onze verantwoordelijkheid ons gezamenlijk tekort mee te nemen in ons bouwen aan rechtvaardigheid. Alleen zo zorgen we ervoor dat het nieuws en leed van vandaag niet wordt vergeten en eindigt als de deurmat van morgen. Ik dank u voor uw aandacht.

Discussie

Victor Scheffers:

Dank je wel voor dit hele mooie verhaal met een uitstekend concreet voorbeeld om te laten zien waar het over gaat als we het hebben over de beginselen uit de katholieke sociale leer. Ook hier weer de gelegenheid om nog wat vragen te stellen voordat we naar de volgende ronde gaan.

Mijn naam is Guus Timmerman. Ik ben pastoraal werker hier in de Onze Lieve Vrouw van Amersfoort parochie en diaconie is mijn aandachtsveld en van daaruit zit ik ook in de werkgroep Kerk en Samenleving van Amersfoortse Raad van Kerken. Onze wethouder van het CDA zegt in een verhaal waarin hij duidelijk maakt dat de mensen het nu maar zelf

moeten doen dat dit te maken heeft met het begrip subsidiariteit. Volgens mij is het goed om duidelijk te stellen dat subsidiariteit als het ware twee kanten heeft. U zei dat wel in uw verhaal maar ik zeg het maar om het goed helder te hebben: Mensen zijn zo lang mogelijk verantwoordelijk waar het kan, maar vervolgens kan de overheid aanvullend met subsidies een soort van subsidiariteit vormgeven. Als werkgroep Kerk en Samenleving willen we dat beeld beter onder de aandacht brengen. De veertiende zijn er verkiezingen voor de gemeenteraad. We hebben bedacht dat het goed zou zijn een bijeenkomst te organiseren waarin we met mensen uit het veld in het kader van armoede en inloop- en straatpastoraat om eens na gaan denken: Wat zijn nou de dingen waar het om zou moeten gaan? Het sluit aan bij het verhaal van Arjo Klamer. Om op die manier ook begrippen vanuit de kerkelijke sociale leer naar voren te brengen. Bij de landelijke verkiezingen bracht Kerk in Actie een document uit waarin ze zeiden: ‘We hebben naar de verkiezingsprogramma’s gekeken en we hebben die gehouden naast de waarden die wij belangrijk vinden’. We zouden eigenlijk wel geholpen zijn als er bijvoorbeeld vanuit Justitia en Pax of anderszins een soort instrument wordt aangereikt om dit gesprek waar ik het net zo over had vorm te geven. Dat we met elkaar als maatschappelijke organisaties in gesprek gaan over onze inbreng op het vlak van armoede, enzovoorts. Welke zijn nou die waarden waar het om gaat? Dat is ook een handreiking aan de politici dat wij zó willen naar de programma’s gaan kijken.

Victor Scheffers:

Dit is eigenlijk iets voor de volgende ronde. Hoe gaan we dat doen? Is het goed om daar nu op te reageren?

Thijs Caspers:

Een korte reactie: We zijn heel snel geneigd om te denken binnen structuren die we kunnen uittekenen, en waar we dingen uit kunnen afleiden en wat we aan de politiek kunnen voorhouden. Volgens mij ligt de grote kracht van het katholiek sociaal denken in het gegeven dat je leert klein te kijken en dat betekent niet echt klein te kijken. Grootseheid, het grote zit er volgens mij in dat iedere mens er toe doet. Daarin maak je mensen echt zichtbaar. Volgens mij is de grote vraag van onze tijd en de reden waarom een hele hoop mensen onvrede hebben en dat er veel woede is, dat veel mensen het gevoel hebben dat ze niet worden gezien, dat ze niet worden gehoord en dat ze er niet toe doen. Dus voordat wij de politiek wijzen op zijn verantwoordelijkheid is het volgens mij belangrijk om met elkaar in het directe één-op-één-contact te investeren. Dat begint eigenlijk bij ons vandaag hier in deze zaal om juist dat intermenselijke, dat van mens tot mens contact, in de kleinere gemeenschapjes, die wij hebben, in ons gezin, met onze vrienden, op ons werk, noem het maar op, door te laten stralen en de zichtbaarheid van elkaar eigenlijk te vergroten. In plaats van dat streven: ‘Hier ben ik, kijk, dit ben ik’, zoals we heel vaak gewend zijn te doen. Juist proberen om de ander zichtbaarder te maken is de kern.

Trinus Hoekstra, werkzaam bij Kerk in Actie en DISK: Ik heb de vraag of de sociale leer de ruimte laat dat de kerk zich als een katholieke maatschappelijke organisatie aansluit bij zoiets als het MVO Platform. Dat is een verband van NGO’s dat bedrijfsleven en overheid scherper leert denken over Maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ik vraag het met name daarom omdat Kerk in Actie, na het bespreken in de Synode van de Protestantse Kerk in Nederland over de Accra verklaring en hoe daar maatschappelijk gewicht aan te geven, zich als diaconale werkorganisatie aangesloten heeft bij dit Platform om zo aan de eigen stellingname meer handen en voeten te geven.

Thijs Caspers:

Ja, ik denk dat de bisschop daar straks het beste antwoord op kan geven. Heel kort. Het nemen van verantwoordelijkheid begint ook bij ons. Dus wanneer wij iets heel belangrijk vinden dan zijn wij ook gebonden om dat te doen. En we zijn dan niet gebonden om eerst aan de bisschoppen te vragen of ze het hier 100 % mee eens zijn of niet.

Trinus Hoekstra: Deze vraag gaat over maatschappelijke organisaties. Je spreekt hier toch als beleidsmedewerker van die clubs? Dan heb je misschien al een idee?

Victor Scheffers:

Ik begrijp de vraag. Kerk In Actie heeft vanuit de eigen bezinning een concreet initiatief genomen en ligt die taak van de katholieke maatschappelijke organisaties vergelijkbaar? En de vraag is: Hoe reageren katholieke maatschappelijke organisaties nu op het katholiek sociale denken naar aanleiding van zo'n voorbeeld?

Piet Kuijper: Ik wil hier graag op antwoorden want ik vertegenwoordig een katholieke maatschappelijke organisatie. Ik werk bij Cordaid en het antwoord op de vraag is ondubbelzinnig: Ja. Sterker nog: Wij vinden het ook onze verantwoordelijkheid en onze plicht om vanuit dat sociale denken dit soort concrete stappen te nemen en aan dit soort fora mee te doen.

Harry ??: Ik ben een protestants iemand die in het oecumenisch circuit werkt. Hoe kunt u van gerechtigheid spreken en dan uitkomen bij ons gezamenlijke tekort? Ik voel dit ook een beetje als een tekort in deze manier van denken omdat het zo analytisch, zo onduidelijk is. Wat u zegt zijn hele mooie waardevolle dingen, ook het laatste inzicht. Dat is absoluut allemaal waar maar het vloekt met de werkelijkheid van onze samenleving waarin de neoliberale opvatting overheerst dat je mèn's niet waardevol bent, maar waar we de mens zien en beleven als kostenfactor, als productiefactor. Die harde kant die zou ik veel meer benadrukt willen zien in een protest bij concrete situaties. Ik ben niet verantwoordelijk voor wat er in Bangladesh gebeurd is. Ik kan natuurlijk wel iets meer als het gaat om wat ik koop, ik moet er beter op gaan letten, maar het kan niet op mijn schouders liggen. Het woord als 'gezamenlijk tekort' belast mij met iets wat ik niet aan kan. Op dat punt zou ik willen dat de kerk, ook mijn kerk - die doet het absoluut niet beter - veel scherper zou zijn of meer ter zake.

Thijs Caspers:

Ja ik zie dat gezamenlijke tekort vooral in het licht van die verantwoordelijkheid en die ik ook proberen aan te stippen. Nu komt het al naar voren: Is onze wereldeconomie zo gelaagd en zo complex dat het heel moeilijk te traceren is waar de spijkerbroek, die ik draag, vandaan komt en waar mijn jasje vandaan komt? We zijn heel gemakkelijk geneigd die kant niet te zien, omdat we de andere mens niet zien, het gezicht van de ander niet zien. We zijn geneigd om dan te denken: 'O, ik kies voor de goedkoopste broek, de goedkoopste jas'. Dus dat ligt aan de ene kant op de loer. Daarom is het volgens mij ook belangrijk - en dat heeft ook weer te maken met die zichtbaarheid van het kleine, - te zien wat daar gebeurt. Het gaat mij op een bepaalde manier ook aan, omdat het me wakker en alert moet houden. Wanneer ik het nieuws kijk dan betrap ik mezelf erop dat je denkt van: 'Weer slecht nieuws. Of alweer dit of alweer dat'. Dat gevoel maakt dat je je er als het ware voor afsluit, of er even naar kijkt en twee minuten later weer verder gaat met de dingen waar je mee bezig was. Dus het sociale denken houdt een bepaalde gerichtheid naar de ander toe open.

Herman Radstake: Ik ben eindredacteur van de Linker Wang en ik heb net een artikel geredigeerd over de bevrijdingstheologie. De vraag van die mevrouw deed me daaraan denken. Kern van de bevrijdingstheologie was eigenlijk: de armen centraal stellen. Nu denk ik: Wat is nu het verschil? Waarom is dat zo lastig te combineren met de katholieke sociale leer waar je het hebt over, waarin we dus de mens centraal stellen? Ik stel me dan voor dat je je niet focust op de rijken, maar focust op gewone mensen en waarom dan niet focussen op die armen die bijvoorbeeld in Bangladesh in zo'n kledingmagazijn werken? Wat is het probleem om de sociale leer van de kerk te combineren, te bundelen, samen te brengen met de bevrijdingstheologie? En die opnieuw leven in te blazen?

Thijs Caspers:

Heel kort heeft het te maken met de factoren kapitaal en arbeid. Je hebt het vroege katholiek sociaal denken in *Rerum Novarum*, en daar wordt onderstreept dat de mens een natuurlijk recht heeft op bezit, op eigendom. Weliswaar wordt dat in een bepaald licht geplaatst maar je ziet dat in het katholiek sociaal denken kapitaal en arbeid op een hele genuanceerde manier samenhangen, waar elementen in zitten die zouden kunnen horen bij een gezonde vorm van kapitalisme en aan de andere kant elementen die horen bij socialisme. In deze eerste sociale encycliek wordt gesproken over een derde weg tussen kapitalisme en socialisme in, dus een laverende weg daartussen. Je ziet dat er in de bevrijdingstheologie verschillende politiek marxistische elementen zijn ingevoerd, die op een bepaalde manier contrasteren met een aantal dingen die in de sociale leer met name sterk naar voren worden gebracht, zoals het recht op eigendom en ondernemen, en dergelijke. Daarin ligt die spanning. Dus niet zozeer in het centraal stellen van de mens en van rechtvaardigheid, maar in de manier waarin gekeken wordt naar economisch handelen.

Victor Scheffers:

We hebben al voldoende voeding voor het volgende debat. Ik bedank jou Thijs voor jouw bijdrage aan het debat en ik nodig jou en de andere inleiders uit om straks hier naar toe te komen voor het slotdebat.

Applaus

Deel III: Wat moeten we doen?

Gerard Moorman is medewerker van de Konferentie Nederlandse Religieuzen

Thema: Wat is het meest urgent om te doen voor politiek, maatschappelijke organisaties en individuen? Hoe komen economische hervormingen tot stand die werkelijk ten bate van mens en wereld zijn?

Deel IIIA: Geloven en doen horen bij elkaar

Mgr. Hans van den Hende is bisschop van het bisdom Rotterdam en secundus bisschop-referent voor Kerk en Samenleving

Mgr. Hans van den Hende is secundus bisschop-referent voor Kerk en Samenleving. Ter introductie haalt Victor Scheffers een uitspraak in een interview met hem aan: “Het is de taak van de kerk om het op te nemen voor de waardigheid van de mens. Zeker in een tijd van teruggang.”

Mgr. van den Hende merkt op dat een rechtvaardige economie niet zomaar tot stand komt. Twee recente artikelen die hij onlangs las geven aan hoe gecompliceerd de zaak is. Het eerste artikel ging in op de psychologische kant van de economie. Wanneer er een sfeer heerst van angst en onzekerheid heeft dat direct gevolgen op de beurs. Het tweede artikel ging in op de technische kanten van de economie. Die zijn zo complex dat je je als individu afvraagt wat je nog kan doen. Dus: aan de ene kant speelt er een psychologische component en aan de andere kant een technische. Hoe dus grip te krijgen op dit onderwerp?

In de eerste plaats is economie iets van mensen, zegt van den Hende. Economie moet gaan om kwaliteit van leven. Volgens de sociale leer van de kerk horen geloof en menselijk handelen bij elkaar. Rechtvaardigheid is een evangelische kwestie. De brief van Jacobus stelt dat wie niet in actie komt als iemand honger heeft, een ‘dood geloof’ heeft (Jac. 2, 15-17). De passage over het eindoordeel in het evangelie van Matteus (Mt. 25, 31-46) maakt duidelijk dat menselijke waardigheid vraagt dat je je laat raken door de nood van anderen. Degene die zijn of haar talenten inzet voor anderen, realiseert ook de eigen waardigheid.

Liefde is de rode draad in het katholieke sociale denken. Het tekent echter geen concrete maatschappelijke structuren uit. De rol van de kerk is bescheiden. De kerk moet erop wijzen dat economie moet leiden tot betamelijkheid en tot het welzijn van allen. We zijn helaas te weinig zichtbaar in het maatschappelijke debat, merkt van den Hende op. Maar we moeten de invloed van katholieken in de samenleving niet onderschatten. Onderzoek toont aan dat een kwart miljoen mensen die vrijwilligerswerk doen katholiek zijn.

Geloof en daad horen bij elkaar. Vroeger hielden we dat beter bij elkaar dan nu. Van den Hende vertelt dat zijn grootvader precies wist wat er in de encycliek *Rerum Novarum* stond. En zijn grootmoeder stond altijd klaar voor burens als die hulp nodig hadden. Voor haar was het vanzelfsprekend dat dit met haar geloof te maken had.

Deel IIIB: Hoe komen maatschappelijke veranderingen tot stand?

Agnes Jongerius is voormalig voorzitter FNV en onderzoeker kenniscentrum IOS Universiteit Utrecht

Agnes Jongerius gaat in op de vraag hoe maatschappelijke veranderingen tot stand komen, en hoe wij er een bijdrage aan kunnen leveren. Jongerius: Ik geef toe dat ik, zoals wij allen, zoekende ben naar het antwoord op de vragen die me zijn gesteld. Hoe komt verandering tot stand?

Allereerst is het van belang de feiten en cijfers op een rijtje te krijgen. Dat is voor een rechtvaardige economie een enorm ingewikkeld klus. Van de week verscheen een rapport van een hoogleraar die in opdracht van de CU heeft onderzocht wat de gevolgen zijn voor de EU als Griekenland in de eurozone blijft. Zijn conclusie is dat Griekenland uit de eurozone moet stappen. Vervolgens reageert een andere hoogleraar met “Onzin!”. Twee hoogleraren die totaal verschillende dingen zeggen, dat is verwarrend!

Als je de cijfers en feiten niet op een rij hebt, weet je niet hoe je handelen moet. Het Sociaal Cultureel Planbureau biedt aanknopingspunten. Studie wijst uit dat Nederlandse kinderen tot de gelukkigste ter wereld behoren. Als je Nederlanders vraagt hoe het met ze gaat, zeggen velen dat het goed met ze gaat. Tegelijk geven ze aan dat er volgens hen iets grondig mis is met de samenleving. Dat is vreemd: aan de ene kant zeggen mensen dat het met hen zelf goed gaat, maar met hun omgeving, hun samenleving slecht. Ook die ervaringen zijn belangrijk om mee te nemen.

De tweede factor die nodig is om veranderingen tot stand te brengen is dat duidelijk moet zijn dat het individuele handelen een verschil kan maken. Dat kost tijd en inzet. Je moet je verdiepen in de omstandigheden waarin producten worden gemaakt. Die fabriek in Bangladesh waar ruim honderd werknemers in een brand omkwamen voldeed niet aan criteria voor veiligheid. De vakbeweging hecht grote waarde aan rond werk normzettend aanwezig te zijn. We moeten durven denken en praten in morele termen. We zijn daar in Nederland niet zo goed in. Binnen de internationale vakbeweging werd de afgelopen tijd campagne gevoerd rond de slogan *Decent work for decent lifes*. Binnen de FNV hadden we grote moeite om dat te vertalen. In het Nederlands klinkt zoiets al gauw moralistisch. Uiteindelijk hebben we ervan gemaakt: ‘Gewoon goed werk voor iedereen’. Het is jammer dat in die vertaling de morele dimensie van het woord *decent* verloren is gegaan. Moraliteit moet een rol blijven spelen. Dat stimuleert om in beweging te komen. De schoonmakers in Nederland die lang actie hebben gevoerd voor betere werkomstandigheden hadden vooral behoefte aan respect. Ze wilden gezien worden. Hun menselijke waardigheid was in het geding. Van daaruit handelen geeft richting aan wat je moet doen.

Deel IIIC: Rondetafel Debat

Gerard Moorman is medewerker van de Konferentie Nederlandse Religieuzen

Na deze twee interventies volgt een debat met alle sprekers. Een vraag die steeds opduikt is hoe kerken een grotere rol kunnen spelen in het maatschappelijke debat. Mgr. van den Hende herhaalt dat geloof en daad bij elkaar horen. Op dit moment lijkt het alsof we ze teveel als privé achter onze voordeur houden. Beiden tezamen vormen een sterk duo. Agnes Jongerius vertelt dat ook binnen de PKN wordt nagedacht over de mogelijkheden om een sterkere rol te spelen in de samenleving. Zij is gevraagd daarin mee te denken. Er komt een brochure over arbeid en de waardigheid van arbeid. Arbeid raakt zo aan de identiteit van mensen, dat de kerk daarbij moet zijn.

Tijdens het debat wordt het idee bepleit voor een pastorale brief van de bisschoppen over de economie. De bisschoppen kunnen daarbij een beroep doen op de kennis en inzichten die aanwezig zijn binnen katholieke maatschappelijke organisaties, zoals het VKMO.

Een nijpende vraag is ook hoe maatschappelijke veranderingen tot stand komen. Jongerius merkt op dat dit tegelijk een vraag is over machtsverhoudingen.

“Onderschat niet de macht van een collectief van individuen”, zegt ze. “Als veel spaarders te kennen geven niets van doen te willen hebben met wapenhandel, dan zal dat een effect hebben op het beleid van banken. Die zijn bang voor imagoschade.” Goede informatie is noodzakelijk. *De Eerlijke Bankwijzer* biedt ons instrumenten om in actie te komen.

Thijs Caspers onderschrijft dat we vaak onze eigen slagkracht onderschatten. We kijken te vaak omhoog (naar politiek, leiding van bedrijven, leiding van vakbonden), alsof daar vandaan de veranderingen moeten komen. In de Angelsaksische wereld is die neiging minder sterk en worden veel burgerinitiatieven genomen. Een goed voorbeeld is de campagne voor een *Living Wage* - een menswaardig loon. Een begrip als ‘solidariteit’ is een werkwoord dat vraagt om concreet te worden. Stel dus tastbare en geloofwaardige voorbeelden, zodat mensen uit hun passiviteit schieten. Door duidelijke daden te stellen creëren we een basis die zich langzaam kan verspreiden.

Ad Broere pleit ervoor om als samenleving op een *reset* knop te drukken. Dat lijkt in feite op het jubeljaar zoals dat in de geschriften van de klassieke culturen van de Sumeriërs en Hebreërs te vinden is. Eens in de 49 jaar werden alle schulden kwijt gescholden, vanuit een besef dat, als schulden voortduren en de last om die af te lossen, een samenleving daaraan kapot gaat. Een Australische professor, Steve Keen, pleit voor juist dit idee van een jubeljaar. Het is een soort generaal pardon, waarna men weer verder kan.

Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat er een kloof bestaat tussen theologische en economische taal. Hoe slaan we bruggen tussen theologie, ethiek en economie? Hoe kan de kerk effectief in gesprek gaan met maatschappelijke instituties? Thijs Caspers vertelt dat het VKMO rondetafel gesprekken organiseert om zich te laten voeden met wat er in de samenleving leeft aan ervaringen, wensen en verlangens. Die basis is noodzakelijk voordat men zich inlaat met theologie of ethiek. Zonder deze basis is er een risico van hemelfietsen.

Mgr. van den Hende vindt het van groot belang dat het besef groeit van het belang van morele waarden. Als het besef dat het zo niet langer door kan gaan wereldwijd ingang vindt, dan hoeven veranderingen niet tot stand te komen door regulering van bovenaf, maar ontstaat draagvlak voor noodzakelijke veranderingen.

Victor Scheffers vertelt over een interessant initiatief van de Duitse bisschoppen. Zij hebben vorig jaar bankiers uitgenodigd om met hen in gesprek te gaan over de inhoud van het document van de pauselijke raad voor gerechtigheid en vrede over de noodzakelijke hervorming van de economie. Zo kwam een debat tot stand tussen actoren die elkaar anders nooit zo treffen.

Pater Denis Hendrickx vraagt zich af hoe hij kan doorbreken, dat hij meegaat in de oproep van de politiek tot bezuinigingen. “Ik verafschuw dit systeem, hoe kan ik aan een ander systeem meedoen?” Verschillende sprekers geven daarop hun antwoord. Ad Broere: “De mentaliteit van ‘eigenbelang eerst’ moet doorbroken worden. Inzetten op solidariteit en verantwoordelijkheid.” Agnes Jongerius: “Feiten, cijfers en rugnummers kennen. Kennis is belangrijk. En je moet een menselijk verhaal bij de cijfers hebben. Dat maakt het appél op mensen makkelijker.” Mgr. van den Hende: “De fundamentele vraag is: laat je je raken door wat ver weg of dichtbij gebeurt? Bij menselijke waardigheid hoort verantwoordelijkheid nemen”.

Anne-Marieke Koot neemt tenslotte het woord. Ze houdt een vurig pleidooi om mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt serieus te nemen en te betrekken bij de gesprekken over een menswaardige economie. Het is niet normaal dat schoonmaakwerk, thuiszorg of postbezorging als bijbaantjes gezien worden, waarvoor niet langer lonen betaald worden waarvan men kan rondkomen en waar geen vaste contracten meer voor worden gegeven. Het is mensonwaardig zoals er met mensen wordt omgegaan. “Ik hoop dat de kerken de acties van deze groepen werknemers gaan ondersteunen!”

Victor Scheffers sluit de dag af met een verwijzing naar Marga Klompé die twaalf jaar lang voorzitter was van Justitia & Pax Nederland. Rode draad in haar leven en werken was de overtuiging dat mensen de wereld kunnen veranderen. Je hoeft niet op anderen te wachten.

Colofon

Aan het *verslagboek Symposium 'Eerlijk duurt het Langst'* werkten mee:

Dennis Hendrickx, Annemarieke Koot, Victor Scheffers, Ad Broere, Arjo Klamer, Jan van der Wal, Thijs Caspers, Mgr. Hans van den Hende, Agnes Jongerius, Gerard Moorman, en vele anderen.

Het typewerk is verzorgd door Mariet Crijns-Kusters

Foto's: Hub Crijns

Eindredactie: Hub Crijns

's-Hertogenbosch, 20 januari 2013

Een uitgave van:

Konferentie Nederlandse Religieuzen
Bezoekadres: Emmaplein 19A, 's-Hertogenbosch
Postadres: Postbus 111, 5201 AC 's-Hertogenbosch
Tel.: 073 - 6921321
www.knr.nl

Landelijk bureau DISK
Luijbenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6128201
www.disk-arbeidspastoraat.nl

Justitia et Pax
Lutherse Burgwal 10, Den Haag
Postbus 16334, 2500 BH Den Haag
Tel.: 070-3136 800
www.justitiaetpax.nl